[УКР]АЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
КНИГОЗНАВСТВА

Д. БАЛИКА

БІБЛІОТЕКА В МИНУЛОМУ

(КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Ю. О. МЕЖЕНКА

Вип. 3.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

Д. БАЛИКА

БІБЛІОТЕКА В МИНУЛОМУ

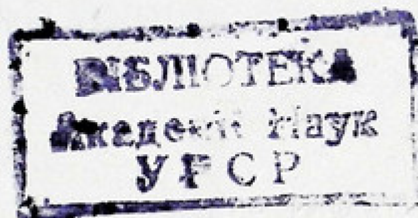
(КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1925

З КИЇВСЬКОЇ ДРУКАРНІ
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ -- УАН

Укрголовліт № 11117 (8276), 1925.
Зам. № 2974 3000.

У всякій науці велику вагу має за-для її розвитку історія науки, той шлях, що його пройшли люди науки, їхні помилки, домисли, змагання, довга боротьба за обстоювання того чи иншого погляду; умовини, за яких розвивались окремі питання в якійсь галузі науки — все, що допомагало, що викликало, що заважало, що т в о р и л о науку.

В справі народньої освіти, зокрема в справі бібліотечній, як і у всіх проявах наукового та громадського життя, тільки тоді буде життьовим почин, форми та методи праці, коли вони не будуть стихійними, випадковими, а ґрунтуватимуться на історії та на дослідженні економіки. Наслідувати безкритично американські бібліотеки (чому американські, а не німецькі?), не здаючи собі справи, що там є доброго, а що негарного, що має на собі тавро американського імперіялізму, а що, зважаючи на наукову вартість, можна запозичити за-для пролетарської держави; що прищепилося, а що, по тих таки-ж американських бібліотеках, зазнало поразки — брати, кажемо, безкритично за зразок чомусь Америку та рабськи наслідувати її—не до речи.

З другого боку, не до речи також провадити працю в сучасній нам бібліотеці так, як провадили її за доби феодалізму, або панщизняних часів. У романі А н а т о л я Ф р а н с а „Повстання янголів“ чудесно змальовано бібліотекаря, що займався розподілом книжок на класи та шифрував їх до знемоги, що вигадував найскладніші знаки, але праця в його бібліотеці нагадує бібліотекаря часів феодалізма і то не кінця, а початку феодалізма, фе-

одальної революції. За наших часів сотні бібліотек не тільки в межах Української Соціялістичної Радянської Республіки, а й по всій С. Р. С. Р. функціонують ще, не порвавши остаточно з навичками та способами, які зародилися й розвинулися за цілком иншої доби. За часів капіталізму, за часів анархії у виробництві, за конкуренції, форми праці бібліотечної були, звісно, иншими, ніж за феодалізму або за ремісницько-міського ладу.

Отже, провадити по сучасних бібліотеках такий спосіб праці, ставити бібліотечну працю в пролетарській державі стихійно, без знання минулого досвіду попередніх бібліотек,—це значить робити ввесь час помилки, відкривати давно відкриту вже Америку, робити мішанину, тоб-то до бібліотечної практики з часів капіталізму додати де-що з практики феодальної бібліотеки, де-що взяти з мануфактурної доби та ще додати чогось там із практики американських бібліотек — доби фінансового капіталу. Чіткість, чистота, витриманість методів та форм бібліотечної праці вимагають: 1) знання історії бібліотек і 2) ясного розуміння, аналізи нашої повсякденної бібліотечної праці на підставі економіки та керуючись завданнями біжучого часу.

———

Існує помилкова думка, ніби історичний розвиток бібліотечної справи провадився безупинно по верхобіжній лінії.

За прадавніх часів були, мовляв, не книжки навіть, а якісь там сувої письма. Про каталоги, про рексписки, про керівництво читальником не мали тоді ніякого поняття. За доби середньовіччя де-що було зроблено: були книжки, були бібліотеки — спершу по манастирях, потім герцозькі бібліотеки та університетські. За часів так званої „нової“ історії розвиваються публічні бібліотеки, громадські, мі-

ські і, нарешті, народні та робітничі. За старих часів бібліотекар нічогісінько не робив, а бібліотекарем був якийсь учений, що знав тільки берегти сувої письма. За доби середньовіччя книжки по бібліотеках тримають на ланцюгах, і завданням бібліотекаря було наглядати тільки за книжками та стирати з них куряву; жодної праці з читальником він не провадив. А ось у Америці, за „новітніх" часів зазоріло нове світло — почалася вперше праця з читальниками, з'явилися і плакати, і списки-порадники, почали, нарешті, вивчати самого читальника, щоб добрати за-для нього відповідну книжку, і техніка зразкова, — взагалі вся праця з читальниками дорослими та з дітьми бездоганна.

Цей погляд, таке знання історії бібліотек та бібліотечної праці, цілком неправдиві. Як протилежність цьому поглядові конче треба найенергійніше вказати на те, що історія розвитку народів... являє дві рівнобіжні доби, що з упадом старого світу розвиток починається наново, та що воно знову повертається до тих перших ступнів, які давно вже було перейдено *).

Тюменев за наших днів точніше формулює хід розвитку:

„Культурний розвиток европейських народів зовсім не був продовженням культурного розвитку старожитніх народів, але цей розвиток ішов по-перваx тим самим шляхом, який до того часу перейшли старожитні народи або проходили його инші історичні народи" **).

---

*) Мейер Э. Д. Экономическое развитие древнего мира. Изд. „Прибой". Л. 1923 г.

**) Тюменев. Существовал ли капитализм в древней Греции (статья в №№ 1 і 2 „Записок научного об-ва Марксистов" П. 1922 г.).

Культура народів—це надбудова над економічним їх розвитком, над розвитком виробничих сил. Картина дійсного ходу розвитку виробничих сил, отже, й економічного розвитку, говорить нам не про еволюцію, не про прогрес, як його розуміють однобічно, вважаючи за безперервне зішестя, а говорить про діялектичний розвиток.

Діялектичний хід розвитку економіки, політики, освіти, культури доведено як-найкраще. Тільки в справі бібліотечній, в історії форм та методів бібліотек старий непевний погляд не йде в забуття з сторінок бібліотечних підручників.

Спробуймо короткими рисами накидати картину дійсного ходу розвитку бібліотечної справи. Ми тоді зможемо по наших бібліотеках більш упевнено викривати та усувати форми праці нам невластиві і тим самим проводити нові способи активної роботи.

I.

Первісний комунізм. Патріярхально-родовий побут.

Про початок, про життя первісної людини не будемо багато говорити. Стихійність та елементарність у житті первісної людини — це справа загальновідома. Масова чинність, але різноманітности в цій чинності мало. Усе робиться по звичці, все нескладне, просте. Знання ще не треба. Досить мати деякий запас пам'яти.

Розвиток знаряддя виробництва, зародок рільництва та скотарства, початок обміну власного продукту на чужий — все це веде до нагромадження знання, до поширення досвіду. Пам'ять зрадлива, всього не затримає. Виникає спершу тимчасовий народній проводир, а потім, за патріярхату — старший в роді, що має досвід, управитель і організатор.

За цієї доби життя людства розвиваються: мова, думання, знання та передавання знання иншим.

Знання передавалося, звісно, не кожному звичайному члену громади. Той, що засвоїв своєю пам'яттю меншу кількість досвіду, підпадає владі організатора.

В цей час з'являються зачатки письменництва *). Попереду було звичайне затикання палиці в землю або зарисовування тварини на камені, щоб щасними були влови. Нині (за патріярхально-родового побуту), рахуючи худобу, рабів, полонених, або роблячи умову, зав'язують узлики на шнуркові, нанизують мушлі, і змальовують предмети, з-за яких хто посланий, на шматку шкури, на дереві — „письмо". Письменництво речове — це перша форма письменництва. Її замінило поволі креслення чи рисування.

Письменництво має магічне чи господарче значіння. На пальмових листках, на дереві, на камені, шкурі, — скрізь, де сама природа приходить на допомогу записуванню.

Через те, що досвід тяжко затримати в пам'яті навіть організаторові, а життя висувало все більше та більше фактів,—письменництво розвивалося. Поруч із рисунком (образове письмо), що було за-для одного якогось випадку, з'являється письмо „символічне"—рисунок показує не тільки даний випадок, не одне якесь завдання, а „символ" цілого поняття.

Символічне письмо переходить поволі на фонетичне, на складове. Не скрізь одразу, а попервах по тих групах людей, де життя йшло жвавіше, завдяки природнім умовам, або через більший досвід. Фінікія, країна торгівлі, в X р. перед Х. Н. має вже й абетку.

---

*) Про історію розвитку письмен читач знайде докладні відомості в книжці Ю. Меженка „Як люди навчились писати". ДВУ. 1925. (Кінчається друком).

Народи розвивалися не в один час. Вартим уваги буде тут ось-що. Шлях розвитку письменництва, ступінь знання, розвиток освіти, форма книжки, ідеологія книжки, розвиток бібліотек — все це з надзвичайною закономірністю повторюється в житті кожного народу, йдучи слідом за історією економічних форм, за історією розвитку виробничих сил, знаряддя виробництва. Найстаріші країни, про які ми знаємо, Халдея та Єгипет. Патріярхально-родовий побут Єгипет пережив у 5000—2900 рр. перед Х. Н.; греки патріярхально-родовий побут переживали багато пізніш—в рр. 1200—700 перед Х. Н.; євреї—в рр. 1400 перед Х. Н.; араби—в 7-му віці по Х. Н. Тимчасом і греки, і євреї, і єгиптяни, і араби станом свого письменництва, значня, освіти, ідеологією книжок і в царині бібліотечної справи в цій економічній формі свого розвитку майже цілком нагадують один одного.

Грубо магічне й господарче значіння книжок (взагалі письменництва) у Єгипті, магічна сила бога Ра в єгипетській книжці, магічне-ж значіння скрижалів Мусія у євреїв; всесильні закляття, витиснуті на глиняних плитках-амулетах у вавилонян; магічне значіння, грубо-магічний характер навіть самих знаків, книжки й у греків. Уся бібліотека тих часів містилася в одній святій книжці, у скрижалях, у корані *).

Скрижалі, коран, взагалі, запис, книжка—мають характер святині; особливий ритуал вироблено, як поводитись із ними, книга приступна тільки патріярхові, або жерцеві: хто доторкнеться до неї із звичайних людей, той повинен бути забитим.

Урочисте перенесення святих книжок, релігійні

*) Див. Вержбицкий Н. Труд и книга. М. 1924 г.

церемонії перед книжкою, книжки носять немов який талісман підчас бою; перед ним правлять служби божі—ось форми праці, форми поводження з книжкою за патріярхально-родового устрою всіх народів.

II.

Феодалізм старого світу.

Феодалізм старого світу міняє книжку, міняє й поводження з нею. Що таке феодалізм, який при ньому був характер і які форми мало виробництво? Натуральне господарство зостається, але феодали провадять і обмін власних продуктів на чужі. Рільництво сполучається із скотарством і на рільництво звертається більше уваги. На свої часи феодалізм—це великий крок наперед. Від родового та племенного побуту, від кочовництва та вловів, від нижчих форм натурального господарства, феодалізм це перехід до більш високо-організованого господарства. Отже, нема нічого дивного в тому, що саме в цю добу, хоч і натурального, але більш організованого господарства відбувається систематизування знання, зароджується наука. З'являються жерці—астрономи та інженіри. Твориться й епос. Це, головним чином, пісні-оповідання про мітичних багатирів та героїв, а трохи пізніше – думи. У евреїв ми знаємо з цих часів книгу Судей, оспівування Гедеона, Самсона, приповістки Соломонові. У греків—славнозвісні поеми Гомерові, легенди про богів, міти, героїчний епос. Книги Судей. Левит мають вказівки про хліборобство та будівництво, навіть про одежу.

Яку форму має книжка за феодальних часів?

Коли одні народи користуються ще каменем, глиною, шкурою, то-що, то в Єгипті вже знають папірус, єгиптяни роблять уже сувої на письмо та шабатурки, по яких ховають ті сувої письма.

Бібліотек, як ми їх тепер розуміємо, не було. Мова йде про 3000—2000 рр. перед Х. Н. у Єгипті; у євреїв до 7 в. перед Х. Н.; у Фінікії—10—6 в. до Х. Н.; у греків—900—700 рр. до Х. Н; в Асирії—12 в. перед Х. Н.; у арабів з 7 в. до 15 в. після Х. Н.

За-для жерця, царя чи феодала небагато треба було книжок. Їх так ще мало, що вони вміщаються в посудину, у божницю, в ящик з жовтого шовку (у арабів). Від грецького слова „посудина" виникло саме слово „бібліотека". „Посудина за-для схову книг" (τεῦχος, scrinium).

Бібліотеку беруть у похід, ховають у храмі під подвійним замком, вона потрібна підчас розбору судових справ. Це книжки-підручники в роботі.

Книжка — наслідок досвіду, вона допомагала будувати життя, організувати його, міняти. Книжки та бібліотеки були важним знаряддям у житті, остільки важним, що історія стверджує їх появу ще до появи шкіл.

Раби і всі звичайні громадяни не читали книжок. Книжка до них не доходила. Вже немає врочистих релігійних церемоній перед кожною книгою, книжок побільшало; дбають про те, щоб їх ставало ще більше. Але книжка не за-для народу. Героїчних пісень можна навчитися від жерця, співати їх чи розповідати усно, по пам'яті. Усно складав народ і свої поеми. Слухати зробилося звичаєм, а читати можна було тільки царям, жерцям та ще переписувачам. Переписувачі—це важніші царські дорадчі, правителі держав, знаходилися при дворі. Їм складалася найвища пошана.

Переписувачі могли записувати ті поеми, що укладав народ, що співав феодал, цар.

Грубо-магічний характер книжки зникав поволі. На зміну йому приходила религія, релігійне відношення та схиляння перед авторитетом. У змісті

книжок ми бачимо егоїзм, жорстокість, оспівування грубої сили. Усе це сплітається до-купи з релігійністю, з легендами, з напівнауковим знанням. Утворювалась і жила так звана магічна наука.

III.

Рабовласницька та кріпацька держава.

Розвиток ринку, початок товарового господарства, велика можливість пересовуватись морями та річками розкріпачують книжку й утворюють бібліотеку, як ми її тепер розуміємо, з чималою кількістю книжок. Так було скрізь. Як приклад, візьмімо Грецію та простежмо за розвитком бібліотечної справи в цій країні.

В старій Греції до V стол. (перед Х. Н.) громадянина-індивідуальности не було. Не самі тільки раби, а й усі греки не користалися з книжки. Кожний грек діставав тільки військову освіту з метою охорони феодалів. Тільки з V століття, коли виробничі сили країни знищили відокремленість окремих феодальних господарств, особа й особиста ініціятива прокидаються.

Розвиваються ремество, торгівля, грошеве господарство. За-для ремества, торгівлі, а пізніше й за-для лихварства були потрібні рахівництво, письмо, знання астрономії (подорожі). Риск, особиста відповідальність, більша воля у пересовуванні, але й більша самостійність, не чинність натовпом і за трафаретоли, ускладнення життя, індивідуалізм та конкуренція — все це допроваджує до потреби: 1) кожному виробити світогляд, розібратися в тому, що його оточує, з'єднати все в одно світовідчування і 2) визначити своє місце в житті, знайти свій фах, свою спеціяльність.

Поділ праці спостерігаємо й за патріярхально-

родового побуту. Але найбільш виразно й повно цей поділ позначився з розвитком ринків. Рільництво, скотарство, ремесництво, торгівля, адміністрація, оборона держави, панування над морем, мистецтво у мореплавстві, техніка.

Обидва поставлених вище завдання—виробити світогляд та спеціялізація—вимагають за-для свого розвязання знання, досвіду й, навіть, торування нових шляхів, не дожидаючи, поки візьме гору конкурент. Ось чому в цю добу, а не за феодалізму, спостерігаємо зріст абстрактної думки (філософія, логіка, психологія) і розвиваються окремі науки (природознавство, математика, техніка, соціяльні науки, історія).

З бібліотеки тепер користуються не самі тільки жерці. Вона виходить уже із стін храму. Виникають так звані „громадські" бібліотеки, з них можуть користуватись вільні громадяни.

Так було в Єгипті, коли впав феодалізм (17—18 вік перед Х. Н.); в Асирії (7 в. перед Х. Н.); у євреїв (7—6 в. перед Х. Н.); в Індії, в Китаї, у арабів в 13—14—15 віках по Х. Н.

Те саме відбувається в Греції в VI—V вв. перед Х. Н.

Збереглися легенди про прастаре книгосховище фараона Осимандія (14 вік перед Х. Н.) поблизу Теб. Це там, де нині славнозвісний Мосул. В цьому місці знайшли могили двох бібліотекарів царя.

Кількість книжок збільшується. У „повинностях везира нового царства" (напис на домовині Рехміра, везира Тутмоса III 1501—1447 р. перед Х. Н.) згадується про 40 шкуряних шабатурок із сувоями папіруса, які повинні бути відкритими перед везирем, коли він перебуває в залі зборів. Подорожі, повісті, оповідання, аритметику, алгебру, геометрію, астро-

номію, історію знаходимо ми по єгипетських книгосховах, гадаючи на підставі різних вказівок.

Більш конкретні дані є про бібліотеку Ассурбаніпала, царя асирійського (650 р. перед Х. Н.). На багатьох глиняних пластинках познаходжувано закони, аритметику, астрономію. Бібліотека Ассурбаніпала—більш як 20.000 глиняних пластинок клинописи—бережеться нині в Британському Музеї (Лондон) *).

У Греції та Македонії греки займаються філософією, вправами у диспутах, логікою, музикою, читанням, політикою, історією. Пануюча класа, будучи вільною від безпосередньої праці (праця—це справа рабів), допомагає розвиткові наук, без яких ні урядування, ні торгівля, ані стосунки з чужими країнами, ні колонізація та зміцнення могутности не були-б можливі.

У Греції нагромаджуються книгосховища, засновуються університети. В Атенах тиран Пізистрат, що клопотався розвитком торгівлі, колоніями та флотою, засновує першу публічну бібліотеку (VI в. перед Х. Н.). У V в. перед Х. Н. в Атенах та й по инших містах Греції також незабаром організуються бібліотеки, по яких кількість книжок нараховують тисячами. У V столітті в Атенах виникає й торгівля книжками, бо-ж звичай не тільки слухати, але й писати та читати **) іде в звязку з ростом індивідуалістичних настроїв, а це, в свою чергу, завдячує розцвіту торговельного капіталу та розвиткові банкової справи.

Книгарні принаджували не тільки покупців книжок. Тут часто-густо виникали суперечки, бесіди,

*) „Древний мир в памятниках его письменности“ ч. I, „Восток“, М. 1915 г. Див. The Encyclopaedia Britannica vol. XVI.

**) Пакуль „Книга“, Харків, 1923 р.

книгарня оберталася на свого роду „кабінет до читання“, на бібліотеку.

Фалес, Демокрит, Пітагор, Сократ, Платон, Аристотель, Геродот, Птоломей, Есхіл, Софокл, Еврипід — філософія, природознавство, математика, історія, соціяльні науки (Платон—перший соціяліст), психологія, етика, логіка, драматична поезія (надто трагедія) — це суть духовна культура старої Греції VI—V вв.

Прастара бібліотека не була усипальнею, як це багато людей думає. Бібліотека була осередком, що організовував, до неї сходились читати, диспутувати, на бесіду читати вголос, то-що. Вчені, поети обмінювались творами, критикували, встановляли перші правила, підвалини до науки та до мистецтва. Змагання захоплювали й вулицю, притягаючи увагу широких громадських кол та втягуючи й їх у політичне, наукове, артистичне життя. По бібліотеках провадиться жвава праця.

Із зовнішнього боку книжка все більш та більш стає подібною до сучасної книжки. У Єгипті папірусовий сувій, але вже з малюнками. Виділяються абзаци. Спершу в Греції книжка складалася з навощених дощечок, а потім з'явився на зміну сувій, а з IV століття (перед Х. Н.) й пергамент. По книжках заводяться рисунки, нумерування сторінок, заголовок пишуть уже спочатку, а не в кінці, як по сувоях. Грубизна книжки помірна, щоб знайомилося з книжкою що-найбільше читальників.

Коли торговельний капітал *) у Греції набрався

*) Про капіталізм промисловий у народів старого світу говорити не випадає. Праця рабів, невисокий рівень техніки заважали переходові від торговельного капіталу до капіталу промислового, до капіталу, як ми його тепер розуміємо. Гроші були, але грошеве господарство обмежено було торгівлею та лихварством, це останнє надто набирало сили.

такої сили, що за-ради дальшого поступу його сталося об'єднання капіталу з дужою царською владою, й він опанував низку країн, що пристали в своєму розвиткові, то збільшилася разом із тим і бібліотечна справа. Упали Єгипет, Вавилон, Палестина, Фінікія. Виросли Греція та Македонія. Відома діяльність бібліотеки в Олександрії, що була заснована за часів Птоломея. В цій бібліотеці не тисяча, а 700.000 рукописів *). Бібліотека провадить величезну працю, скупчуючи у своїх стінах учених всіх країн. Видатні письменники та вчені (Евклід, то-що) працювали в ній, читали лекції, на які приходило слухачів до 14.000 душ люду.

Щоб придбати та закріпити нові ринки, важно проникнути туди з книжкою, об'єднати низку країн своєю вищою культурою. В Олександрійській бібліотеці робляться переклади, книжки переписують та розсилають иншим країнам; безперервні збори та з'їзди; бібліотека, об'єднуючи в своїх стінах учених різних країн, зближала філософські теорії, робила поправки у працях учених, письменників, артистів.

Поет Олександрійської школи, керманич Олександрійської бібліотеки Каллімах (260 — 240 р. перед Х. Н.) поклав початок бібліографії та каталогізації.

Прізвище авторів та назви творів, що писалися в кінці чи на початку сувоя, звичайно стиралися. І до Каллімаха бібліотекарі, щоб уникнути такої втрати, дбали про те, щоб писати таблиці та каталоги, де під прізвищем автора писали заголовок твору й, навіть, перші рядки книжки. Писали, навіть, скільки рядків має сувій письма. Каллімах перший написав докладні каталоги та уложив бібліографію грецького письменства на 120 томів. У класифікації Каллімаха 120

*) Що правда античне книжка багато менша за наш том (як 2 : 9), але за для сивої старовини й ця кількість—700.000 томів—величезна.

відділів: Поети, Законодавці, Філософи, Історики, Оратори, Всячина, Розмаїтощі, Птахи, Риби, Геометрія, Медицина, Хатнє господарство, Свята і т. и. і т. и. Усе це поділялося на групи.

Розміщаючи книжки по списках, Каллімах розкладав авторів в середині кожного відділу в хронологічному та абетковому порядку; він уживав скорочень, описуючи книжки, і з'ясовував ці скорочення.

З Олександрійською бібліотекою змагалася Пергамська, що мала 200.000 рукописів.

Через брак ще друкарень кожний рукопис коштував великих грошей. Загубити в ті часи книжку — це така втрата, якій ціни не скласти. Ось чому книжки читалися у бібліотеці. Одвідувачів допускали безпосередньо до шахвів, до поличок, що знаходилися вздовж стін, а не рівнобіжними рядами.

Сувійчики та кодекси (квадратові книжки, книжки з пергаменту) лежали на шахвах та поличках окремо один від одного.

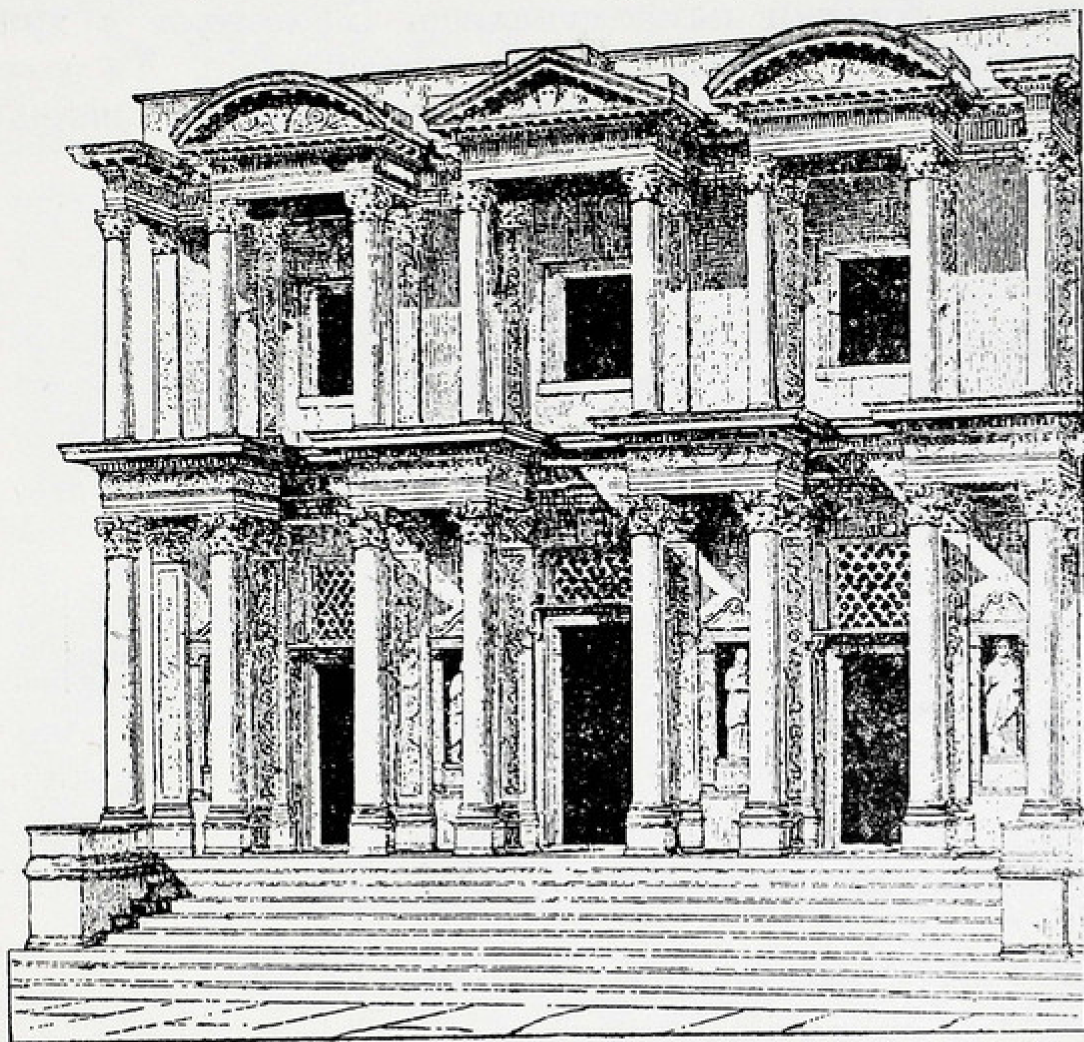
Малюнків, що давали-б поняття про давні бібліотеки, не збереглося. Отже, доводиться міркувати про них на підставі розкопів та старовинних руїн. Про Пергамську бібліотеку зокрема можна сказати, що вона мала велику залю за-для одвідувачів, одну велику кімнату (45 метрів в обводі) на книжки й помешкання за-для службовців. По стінах збереглися дірки від гаків, на яких трималися дерев'яні приміщення на книжки.

В Ефесі (в Малій Азії) збереглися великі сходи, що вели до бібліотеки; сходи прикрашено та оздоблено алегоричними постатями та горорізьбою. Бібліотечна будівля була на два поверхи, а світло проходило у великі вікна *) (див. мал. 1). У Тимгаді

*) Див. „Новый Энциклопедический Словарь" Брокгауз і Ефрон т. VI СПБ. стор. 502 -- 504. Там також покажчик літератури про бібліотеки старого світу.

(в Африці) бібліотека має подібність з Ефеською (див. мал. 2). Знаємо про велику бібліотеку в республіці Картаген (в Африці, заснували її ще фінікійці).

З приватних бібліотек у Греції знаємо бібліо-

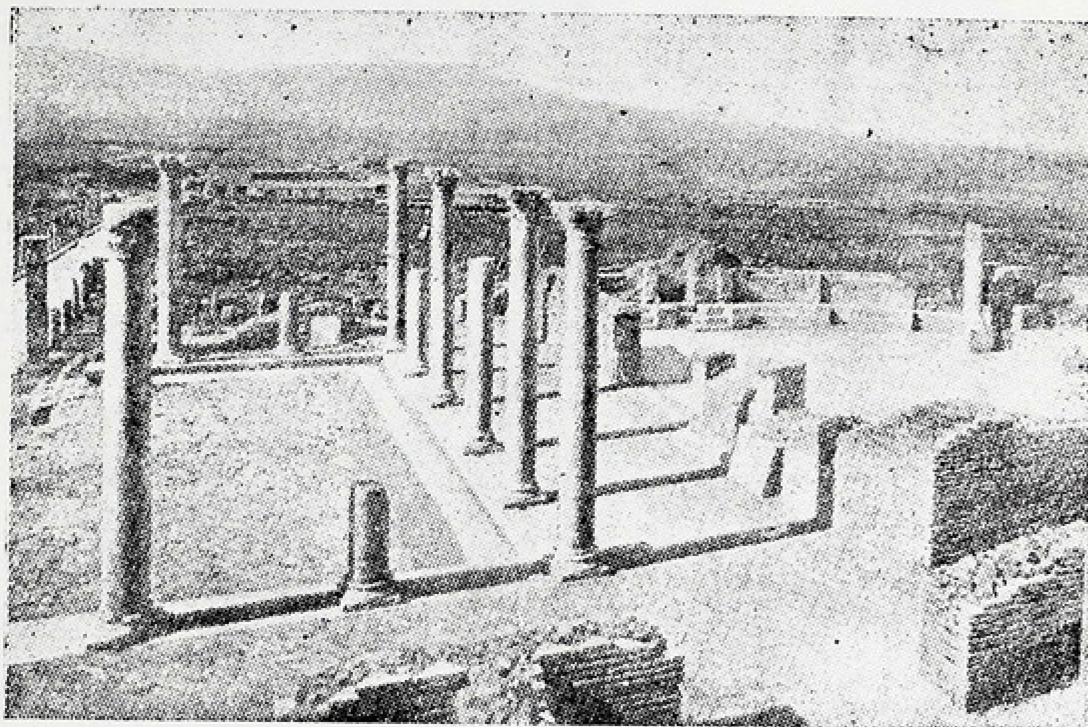
Мал. 1. Бібліотека в Ефесі (реставрація).

теки геометра Евкліда, були вони в Еврипіда, в Аристотеля, то-що.

По грецьких бібліотеках помічається керівництво читанням. Деякі „граматики“ мали собі завданням керувати читальниками. Відомо також, що якийсь Артемон (на початку християнської ери) пи-

ше підручник, як збирати книжки й, навіть, про те, як користуватись з книжки, тоб-то, як читати її.

Які-ж книжки давала бібліотека? Книжка приступна пануючій класі, урядовцям, купцям, службовцям. Це спричинилося до поширення науки й мистецтва. Книжки намножувались. Бібліотеки з храмів виходять у ширше коло читальників. Та хоча книжка й перейшла від царів та жерців у ширше

Мал. 2. Руїни бібліотеки в Тимгаді.

коло, але вона - цього не слід забувати — в руках уярмителів, визискувачів. Вона відбиває їхню ідеологію. Вона — наслідок тих форм життя, які характеризуються не тільки спеціялізацією, але й конкуренцією, торгівлею, лихварством, боротьбою, індивідуалізмом, роз'єднанням, підляганням купці, що правує й верховодить.

Ми вже знаємо, що грубо-магічний і грубогосподарський характер книжок патріярхально-ро-

дового побуту було замінено за феодалізму оспівуванням богів, мітичних героїв, велетнів. Почасти з'явилася книжка напівнаукового, напіврелігійного змісту; автори їх жерці, феодали-царі, зрідка народ в цілому.

За доби, про яку в нас іде мова, зростає інтерес до світського знання та книжок, по яких зафіксовано індивідуальні переживання (наукові книжки, трагедія, ода, лірика, романи).

Релігійно-етичний настрій та пансько-індивідуалістичні мотиви, жадоба вражінь, любов до земної насолоди, потяги до багатства *), до слави, інтелектуалізм, естетизм — ось ідеологія книжки цього часу.

Наука, мистецтво йдуть наперед, але вони проймаються облудним індивідуалістичним світорозумінням, метафізикою. Оцінка світу кожним письменником, читальником робиться з погляду своєї вузької специяльности. Звідси метафізична філософія старої Греції; суто-індивідуалістична філософія — проповідь насолоди в Епікура; геоцентрична теорія Птоломея — ніби земля осередок всесвіту, а сонце та всі планети обертаються навкруги землі, і за-для землі, — одно слово, поруч з розвитком науки та мистецтва провадиться затемнювання, проймання метафізикою, індивідуалізмом, більш витонченими релігійними мотивами.

Метою бібліотечної праці в цю добу не було об'єднування читальників за-для свобідного загального будівництва. Малося на меті філософувати, а не робити діло; потім, було важливим завоювати, підкорити, колонізувати, а не спільно будувати. Громадсько-політичні науки, програми не мали собі місця в житті.

*) „Життя—це базар"; „Гроші все відчинять, навіть браму до Аду"; „Гроші роблять людину" — такими виразами пересипано комедії Аристофана і Менандра.

Як наслідок, бібліотека хоча й була за стінами вже храму, але вона ще, по своїй істоті, була надто близькою до того храму; надто сильним був ще відгук минулого релігійного світогляду, гніт авторитарности, відсутність громадсько-політичного ясного програму давалася в знаки.

Римська бібліотека поступає далі; вона ближче до бібліотеки буржуазної, в ній громадськість—не філософування, а реальність; політика твориться й зачіпає інтереси різних станів; книжки її безпосередньо потрібні життю *).

IV.

Рим перед христіянством і за його часів.

Греція в р. 146-му перед Х. Н. упала, звойована від римлян. Її книжкове багатство потрапило до рук римлян. Рим у III віці перед Х. Н. покінчив уже з феодалізмом; торгівля прагнула до завойовувань, а поширивши володіння, ставши владарем мало не всього старого світу (100 мільйонів мешканців), Рим мусів практичніше підходити до багатьох питань, ніж це робилося у Греції. Книжці надавали ваги не як знаряддю до всяких змагань, не як чинникові до різних припущень та здогадів, а як важливому знаряддю практичного життя. Надто велику увагу звертали на воєнне, технічне та юридичне виховання, бо-ж були потрібні добрі урядовці, юристи, інженіри, агрономи, лікарі. Отже, книжку високо ставили.

Ускладнене життя викликало потребу в газеті, і в I в. перед Х. Н. видається перша щоденна з офіційними оголошеннями газета; ця газета не відогравала звичайно такої великої ролі в політичному житті, як тепер. Тираж її був що-найбільше 500—1000 примірників. Але без книжки, без газети, що

*) Дивись: Clark J. W. The Care of books.

давала найважніші інформації, тяжко було-б керувати величезною державою.

Книжок збільшилося. Багато письменників стають відомими, дякуючи своїм книжкам — вони не читали, а писали свої твори.

Рим багато назбирав бібліотек, як трофеїв. За першу бібліотеку вважається бібліотека Емілія Павла (168 р. перед Х. Н.), що дісталася, як військова здобич. Кількість бібліотек збільшується. Коли Юлій Цезар тільки збирався заснувати громадську книгозбірню, в IV віці після Х. Н. в самому тільки Римі було 28 — 29 громадських бібліотек *).

Книгозбірні були й по инших містах імперії: в Комі, Кумах, Геркуланумі, Ліоні, Суессі, Тібурі, Вольсініях, то-що. У Греції — в Атенах, Візантії, Коринті, Дельфах, Дитрахії і Патрасі. У Малій Азії — в Ефесі, Галікарнасі, Міласах, Пергамі, Прусі і Смирні. На Кіпрі — в Солах. В Африці — в Олександрії, Картагені, Тілладі.

Коли перенесено було столицю із Риму до Костянтинополя, Костянтин Великий засновує там велику публічну бібліотеку.

Бібліотеки в Римській державі має й багато громадян, призначаючи для них по своїх будинках окремі помешкання. Про впорядкування бібліотечних будинків були особливі трактати.

Із бібліотек приватних осіб відомі книгозбірні Ціцерона, Сілія Італіка, Серена Самоніка (коло 200 р. після Х. Н., 62.000 сувоїв), Епафродита (за Нерона і Флавіїв, 30.000 сувоїв).

Підчас пожеж архіви та бібліотеки часто-густо спустошувались, а потім знову поновлялися. До наших часів зберігся шмат каталога одної грецької

---

*) Першу громадську бібліотеку в Римі заснував письменник і критик Поліон в році 39-му.

приватної бібліотеки. Це свідчить, що тоді було дуже багато приватних книгозбірень. Багато людей збирали книжки з-за власного гонору. Сенека висміював таких людей, що не прочитали навіть заголовка своїх книжок; Лукіян написав проти таких „книголюбів“ цілий трактат.

Маючи велику освітню та виховавчу вагу (адже в кожній родині росли майбутні урядовці, військові провідники та керманичі, громадські діячі), книжка в Римі правила часто й густо і за забавку. Легковажні римські романи по публічних бібліотеках мали великий попит.

Напружена політика, потреба тримати в покорі цілу низку висококультурних колоній (Греція, Македонія, Палестина, то-що); розшарування, що відбулося серед римських громадян, як наслідок конкуренції в торгівлі та хліборобської кризи; поява пролетаріяту та великих багатіїв — все це примушувало запроваджувати в життя не тільки книжку чи газету, а й плакат та „метелики“. В Римській імперії ми знаємо капіталізм більш розвинений, ніж у Греції; але не промисловий капіталізм XVIII — XIX століття, а капіталізм першого ступеня свого розвитку, хижацький капіталізм, що був заснований не на вільній, а на рабській праці. Панський маєток, рабська фабрика, майстерня, мануфактура, ремісники, середні стани. Одночасово поширено особисті права римського громадянина, бо цього вимагала система торговельних стосунків. Як наслідок по римських бібліотеках спостерігаємо літературу, що боронить інтереси різної класи. Поруч книжок, що боронять інтереси середнього й великого господарства, є й такі книжки, де автори захищають безземельне селянство, й, навіть, книжки революційного змісту. Революційна книжка викликала тривогу. Це не філософування на зразок греків, не творення тільки

проєктів та слабенькі спроби, як у Платона. За часів Августа було конфісковано з публічних бібліотек та книгарень 2000 примірників книжок. За Тиберія постраждав історик Кремуцій Корд. Газета цензурувалася.

Щоб добре зрозуміти різницю між грецькою бібліотекою та римською, досить буде, коли ми вкажемо на характер книжок того часу. У греків — філософія, логіка, психологія, теоретичні політичні трактати; у римлян — правдиво-наукова література: технічна, будівельна, землемірна, сільсько-господарська; книжки з вимогами націоналізації землі, політичної рівности; багата юридична література. Римська елегія, лірика, проза в перші часи ще з індивідуалістичними тенденціями, як у греків, але потім ми бачимо (сатира Ювенала, Лукіяна) громадську думку, сатира торкається явищ суспільного життя.

Мал. 3. Римлянин повертає сувій на своє місце.

Хоча громадські бібліотеки упорядковувались у римському храмі, одначе не слід змішувати в одно працю римських бібліотек з бібліотечною працею за

часів феодалізму. Форми праці нагадують скоріш сучасні буржуазні бібліотеки, ніж книгосховища феодалів. Бібліотеку оздоблюється постатями та погруддями славнозвісних учених та письменників; книжки в бібліотеці докладно класифікуються, скорочення класиф. знаків та систематизація в кожному відділі. Внутрішній вигляд бібліотека мала звичайно такий: осібна кімната, заставлена по-під стінами шахвами з невеликими висувними понумерованими шухлядами, в яких лежали сувої, або шахви з поличками за-для пергаментних книжок. Книжка має вигляд пергаментного кодексу (квадратова книжка). Уживають й папір сувій, але пергаментна книжка бореться із сувоєм (див. мал. 3).

Книжку прикрашують портретами автора, видатних людей, малюнками. Пергамент зручніший на малюнки, ніж папірус.

З поширенням християнства до книжки відкривається доступ найширшим масам, навіть рабам. Читання святого письма, апостольських посланнів уважається за справу боговгодну. Перед книжкою та богом було визнано за рівних і пана, і раба.

Загострена політична та соціяльна боротьба, практичні потреби; багатство та ледарство пануючої класи; убозтво низин, поширення християнства серед рабів—все це різними шляхами вливалося в бібліотеку. Бібліотека рухлива й активна. Спостерігається велика гурткова праця. Нелегальні бібліотечки переходять із рук в руки. Помітна боротьба з поганськими книжками, боротьба загострюється, бо широкі маси люду не байдужі до книжки.

Можна гадати, що римська бібліотека не тільки зберігала рукописи, не тільки збирала у своїх стінах читальників; не тільки у підпіллі провадила громадсько-політичну працю, але видавала книжки й додому. Бібліотечна справа мало має істо-

ричних дослідів, але на підставі уривкових відомостей, ґрунтуючись на фактах соціяльного життя Риму, конче треба зробити такий висновок.

Книжка й бібліотека закінчили свою путь, довершили своє перше коло: вони стали більш рухливими, приступними усім, не виключаючи й рабів. Дрібні ремесники, робітники мануфактур, портові робітники, матроси не мали засобів громадської організації; вони замикалися по гуртках у своїх майстернях, коло своєї праці *). Ґвалтові, хижацтву, практицизмові римлян-багатіїв, що дивилися на рабів, як на речі —вони протиставляли моральне самообмеження та самоудосконалення. Книги пророка Данила, вчення Христа—пророцтва руйнування грошевого хижацького господарства — приймалися з радістю.

Можна було, звісно, сподіватися, що книжка й бібліотека в руках селян та рабів, в руках римської інтелігенції та римського пролетаріяту стане організатором життя мас. Цього одначе не сталося.

У практично-життьовому відношенні роля книжки навіть підупала. У занехаянні опинилися розумові та естетичні потреби. Бібліотека виховувала людину в релігійно-моральному відношенні, але не освічувала її. Книжка стала всім приступною, з бібліотечок може користуватися кожен, але життьові інтереси забуто.

Бібліотека перейшла ввесь перший круг свого розвитку і допровадила кінець-кінцем усю свою працю майже до нічого: замість книжки за-для життя, вона дала книжку релігійного змісту.

---

*) Капіталізм Риму цілком одмінний від капіталізму Европи та Америки XIX століття. Банкіри, купці, промисловці експлоатували робітників, як живі машини; через відсутність машин праця рабів була страшною; тягар цієї праці доводив людей до отупіння. Організаторських здібностей, сміливости, ініціятиви раби виявити, звісно, не могли.

V.

Великий рух народів.

Коли вдерлися германці та народи Азії в Европу (IV—V стол. по Х. Н.), багато бібліотек загинуло. Напівкочові народи, які виповнили вщерть, густо залюднили стару територію, рушили на Римську імперію, утруднили торгові та політичні стосунки Риму з иншими країнами, порвали звязок Риму з колоніями, понищили майстерні, мануфактури. Господарство грошеве змінилося на феодальне, а по деяких місцевостях імперії воно перетворилося навіть на натуральне. Книжка стала непотрібною. Варвари спалили Олександрійську бібліотеку, загинула тоді сила книгозбірень і державних, і приватних. Християнські школи та манастирі, що вціліли — це острівці, де ховалися від кривд та ґвалту. Вони поробилися єдиним розсадником за-для освіти серед варварів. Вони зберігали поганські та християнські книжки старовинні до того часу, коли господарство новітніх держав призначить книжці почесне місце.

Навкруги церков та манастирів купчилася біднота, а завойовники не хотіли настроювати проти себе людність. Манастирі могли стати завойовникам підпорою, допомагачами в справі організації новітніх держав.

Клунське абатство, Атонський манастир, Бенедиктинський орден, манастирська бібліотека в Монте-Кассино, Корвсе (Вестфалія), Фульде, С.-Галлене, де у VIII столітті було мало книжок, а пізніше абат Госберт поклав початок славнозвісній бібліотеці, яка переважала усі чисто тодішні збірки книжок. Манастирі збирали, хоронили, переписували, перекладали старі книги *).

---

*) Багато матеріялів, що до біб-к цього часу є в книжках: 1) Clark I. W. The Care of books (історія біб-к з старих

Бібліотеку ховали спочатку в підвалі, а потім у внутрішній галереї, або на 2-му поверсі, що мав склепіння. Внизу переписували книжки. Існували особливі приписи, як поводитися з книжками, як і де їх берегти—вважали за потрібне приміщувати книжки в кімнаті, обшитій із середини шальовкою, щоб уникнути вогкости. Книжки берегли. Опріче приписок та заклинів проти злодіїв, кожний рупис прикріпляли ланцюгами та замичками за-для безпечности (див. мал. 4 і 5).

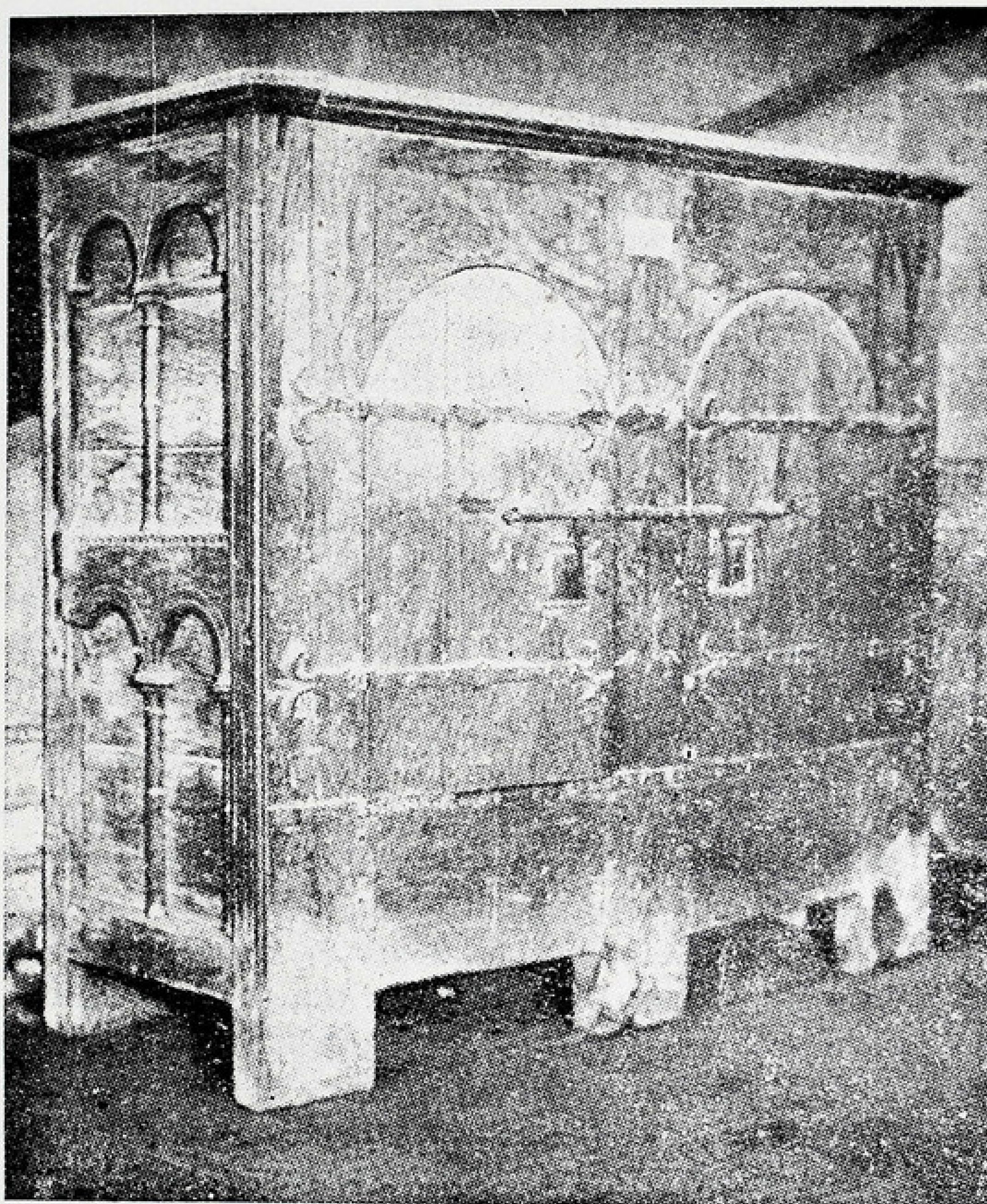

Мал. 4. Шафа для книг у манастирі абатства Fossa Nuova (XII ст.).

По каталогах манастирських бібліотек трапляються назви книжок—біла книга, чорна книга, волохата книга. Такі назви поясняються кольором або матеріялом, в який оправлено книжки, а також особливостями письма книжки.

Книжкою цікавилось найбільше духівництво. Дичина нових народів, неписьменність їхня, військова доба життя, жорстокість, поганство не дозволяли братися за книжки. Світські люди вважали за непристойне для себе читати та писати. Королі підписували накази тим способом, що ставили грубого хрещика. По судах нічого не записували, а все покладали на бога. В Англії письменних треба було шукати удень із свічкою, а душогубів звільняли від кари, коли вони вміли читати

часів до 18 століття). 2) Savage E. Old English Libraries London 1911. 3) Gottlieb T. Ueber Mittelalterliche Bibliotheken Leipzig 1890 (списки).

й писати. Саме тільки духівництво залишилося містком між культурною людністю колишн. Римської імперії та варварами.

Мал. 5. Книжкова шафа в церкві Obarine в центральній Франції.

Духівництва не нищили—адже воно допомагало „королям“ зміцняти владу. Багато вчених Заходу і

духовних осіб поставали міністрами королів-варварів (наприклад Боецій, Кассіодор, то-що). Для управління їм потрібні були книги, вони користувались із бібліотек.

Завдяки великій ролі духівництва в справі об'єднання та поширення монархії, князі, герцоги й королі сами приймають і поширюють християнство (Теодорик, Хлодвіг, Хільдерик). Туди далі, Карло Великий засновує навіть манастирські школи, де провадиться підготовка духівництва—службовців нової влади, а при них згромаджує бібліотеки. Духівництво знає і духовні, і світські книги.

Зібрані по бібліотеках книжки класифіковано. Світські науки відокремлено від книжок святого письма. За-для світських наук відомі такі класифікації:

I. Августина (354—430 рр.): 1) Граматика; 2) Музика; 3) Діялектика; 4) Риторика; 5) Геометрія; 6) Аритметика; 7) Філософія.

II. Система Кассіодора: А) Мистецтво: 1) Граматика; 2) Риторика; 3) Діялектика. В) Математичні науки: 1) Аритметика; 2) Музика; 3) Геометрія; 4) Астрономія.

Система Кассіодора мала відомі за часів середневіччя сім вільних мистецтв, сказати-б, сім ступенів сходів премудрости середневічної школи.

Святе письмо класифіковано приблизно так: 1) Біблія і коментарії; 2) Батьки церкви; 3) Граматики; 4) Історики; 5) Службові книжки.

Така система класифікації книжок святого письма в Сен-Рикерській бібліотеці (831 р.).

Цікавий і каталог бібліотек Рейхенавського манастиря. Важливо ще відзначити, що бібліотека уже в ті часи поділялася на шкільну та фундаментальну. Із цієї останньої брали книжки ченці, а з першої—школярі.

Опріче книжок старовинних, збираються поволі і твори нових часів. По цих творах народні ідолянські пісні, звичаї, замови, забобони сполучаються з християнством. Утворюється нова християнська поезія з поганськими богами, перейнята забобонами. Натуральне господарство, сила худоби, відсутність звязку з Єгиптом прискорюють перехід від книжки-сувоя до книжки, що має пергаментові картки (надто у VII ст. по Х. Н.). У V та VI століттях, коли не вистарчало пергаменту, духівництво витравлювало текст по поганських сувоях та книжках і на них писало нові твори.

Вплив духівництва набрав сили. Звязок із убогою людністю пориваеться. Манастирі перетворюються на можновладні маєтності, на них спирається нова влада й манастирі поширюють християнство, а не освіту. Пісні, замови, кілька книжок святого письма цілком задовольняють нових читальників. Світ не вивчали так, як вивчали його астрономи та фізики в старовину. Наукові книжки десь у далекому схові.

Покупцями, читальниками було вище духівництво, дехто з тих старих учених, що залишилися ще, нові учені з того-ж таки духівництва. До манастирських книгозбірень учені зверталися за потрібними довідками; за-для цього вони мусіли витрачати багато часу на подорож із одної країни до другої.

Ченці по манастирях працювали раніш по господарству, робили на полі. Тепер вони ледарничають, бо-ж завжди є такі люди, що працюють на них. Щоб ченці не байдикували, вище духівництво доручає їм переписувати книжки, відшукувати книжки по инших країнах та переписувати їх і множити. Бібліотекар (armarius, librarius), каталогізуючи, передивляється книжки та відправляє їх у скрипторій на виправлення (див. мал. 6 і 7).

Мал. 6. Зразок прикраси книги XII ст. сріблом.

Із книжки манастир робить сущий твір мистецтва,—що правда важкий твір, з великою силою всяких оздоб. З огляду на коштовність книжок та

Мал. 7. Кармелітський монах за перепискою книг.

прикрас їхніх, світські князі, що попервах не любили книг, починають збирати їх. Збирають, звісно, рідко з-за змісту книжки, а здебільшого, як коштовні

речі *). Тільки казання, духовні пісні де-хто набував за-для читання. Свої книжки та книгозбірні по особному реєстру, як речі, вони заповідають дітям **).

З викладеного бачимо, що бібліотечна справа занепала.

Бібліотечно-книжна справа за цієї темної доби розвивалася не в Европі, а по державах Сходу. Про це зараз і буде мова.

VI.

Арабська держава.

По пустелях пекучої Арабії здавна кочували войовничі бедуїни. Вони випасали свої табуни, співали пісень, провадили віковічну усобицю проміж себе—повставав рід проти роду, одно плім'я проти другого племени. Молилися вони до зірок, до каміння, до вітру. Жили вони так довгі роки; в той час, як инші народи розвивалися та вкривали себе славою в історії людства, бедуїни залишалися невідомими за-для історії ***). Від р. 1600 перед Х. Н. і до VII століття по Х. Н. господарство було у них натуральне, побут—патріярхально-родовий, по всіх ділянках життя була відсталість. Аж ось, у VII столітті після Х. Н. араби пережили феодальну революцію. Більшої ваги стали надавати хліборобству, все більше та більше розвивалася торгівля. Цей

---

*) У IX столітті жінка графа Анжуйського заплатила за один збірник 200 баранів та крім того ще скількись там четвериків пшениці, жита та проса.

**) Про книжку того часу див. Пакуль, а також Kouveyre Connaissance Nécessaire à un Bibliophile Paris. V ed. Tome 4 і ще Le livre. Revue mensuelle. Paris 1880.

***) Див. нарис „Ревнители искусства и науки среди правоверных" в книжці Берліна Я. А. „Образы минувшего". М. 1909, стор 140-171.

народ, запізнившись у своєму розвитку, ніби хоче наздогнати змарнований час—наздогнати хід історії, хід поступу. У VII столітті арабів об'єднує політично Магомет. Він заводить у арабів єдинобожжя, гуртує арабські племена й починає війни. На X століття арабський халіфат (арабські володіння) охопив Малу Азію, Месопотамію, Арменію, Сирію, Палестину, Арабію, Єгипет, північну Африку й, навіть, Еспанію. Утворилося десятків півтора різних халіфатів, отже й ринків, бо утворити відразу такий величезний ринок на всю просторінь за-для всякого краму було справою неможливою *). Головними халіфатами були: 1) Багдадський; 2) Єгипетський; 3) Кордовський в Еспанії.

Арабське царство своїми розмірами було більше навіть за Римську імперію.

За короткий час на півдні кочовники досягли надзвичайної освічености та культури. Арабські країни зробилися центром вищої культури; в той час, як у християнській Европі „король" неписьменний, у арабів тисячі правовірних вивчали захоплені старі книги та розробляли різні науки.

Ремества, мистецтво, жваві торговельні стосунки—все це переймалося від народів старого світу та швидко, немов у казці, розгортається в арабів. Рухливі араби більше шанують торгівлю, ніж ремества. По морях та річках, через степи та пустелі провадиться торг із китайцями, індусами, ефіопами, хазарами, булгарами, скандинавами та слов'янами.

До Багдаду довозять паки з книжками грецьких та римських письменників. Халіф щедро винагороджує тих, хто приставляє йому рукописи, хто достає списані нові твори та скуповує коштовні

*) Рожков: „Учебник истории всеобщей и русской. Вып. II". Його-ж таки: „История России в сравн. освещении".

примірники старих рукописів. Кордовський халіф Аль-Хакам II попросту хворіє на книголюбство. По всіх великих містах Сходу від Каїру до Багдаду у нього були люди, що приставляли йому книжки. Бібліотека в Кордові налічувала 400.000 томів. Володар правовірних читає рукописи, робить на бережках їх нотатки. Слава про вченого володаря приваджує до його двору відомих письменників та вчених. У X столітті до Кордова з'їздяться слухати вчених навіть католики Західньої Европи, не кажучи вже про тих, що приїздили з Єгипту, Персії та з Багдаду.

Бібліотека в Кордові відограє таку-ж саму ролю, як бібліотека Олександрійська. Тут дістає освіту майбутній папа Сильвестр II; він бере звідси й приносить із собою глобус, новий спосіб рахування, трубки за-для спостереження зірок та самодіючий пристрій на вимір часу. Грек Евклід стає за навчителя геометрії в арабів; римський учений Гален наставляє та навчає лікарської штуки. Птоломей знайомить арабів із таємницями астрономії. Аристотель викладає філософію та логіку; по творах індуських учених, Брахмегупти та Бхаскари, араб набирає таких відомостей із вищої математики, які не були приступні найбільшим розумам старої Греції. Мудрість халдеїв, єгиптян, греків, римлян, євреїв, а найбільше—персів, індусів та китайців,—засвоїли араби та поповнили власними здобутками та відкриттями. Арабські бібліотеки можна порівнювати з римськими. Багато людей збирали книжки приватно. Книгозбірні весь час поширювались. Бібліотека докладно класифікує книжки, збирає в своїх стінах учених та письменників. Бібліотека рухлива й активна. Спостерігаються доклади в бібліотеках, а крім того ще й гурткова праця. Зміст книжок, що їх вміщала в себе бібліотека, теж нагадує бібліотеки римські.

Як і римляни, арабські вчені люди дбали перш за все про практичну користь, про життьові потреби. Надто розвинули вони науку та штуку в лікуванні, рільництві, геометрії та в географії. В Еспанії кількість бібліотек по різних містах доходила до 70-ти. Перед Багдадом та Кордовом мало чим поступається Каїр. До 12.000 слухачів збирає Каїрський університет в той час, як у Европі наукові книжки майже нікому не приступні. У XIII, XIV та XV століттях арабські бібліотеки стають загально-приступними.

Під кінець XV та в XVI столітті арабські володіння на Сході потрапили до рук завойовників— османських турків. На Заході-ж, підчас вигнання арабів із Еспанії християнами-хрестоносцями, загинула сила бібліотек; майже всі скарби понищено. Арабську державність було погромлено.

VII.

Феодалізм у Західній Европі.

(Від IX до XIII століття).

Повернімось одначе до манастирських бібліотек Західньої Европи. Коло IX століття (після Х. Н.) закінчився процес об'єднання ґрунтів у руках великих землевласників світських і духовних (єпіскопів, абатів). Феодальне згромадження земель відбувається й по манастирях. Релігія набула феодального забарвлення; християнський комунізм цілком одкинуто. Замість бога та святої тройці заводиться вшанування місцевих святих, патронів барона, феодала. Єдинобожжя заступлено тепер многобожжям.

Виявилось, що ідеали християнства добрі тільки за-для того, щоб ними дурити народні маси. Книжка в руках феодала—це знаряддя до духовного закріпачення людей. З книжки релігійного змісту користуються і феодал, і духівництво в своїх класових

інтересах; вони такою книжкою запобігають економічним конфліктам, заворушенням, бунтам; користуються підчас релігійних рухів, або маючи на меті посісти якісь нові країни. Бібліотека знову починає грати ролю.

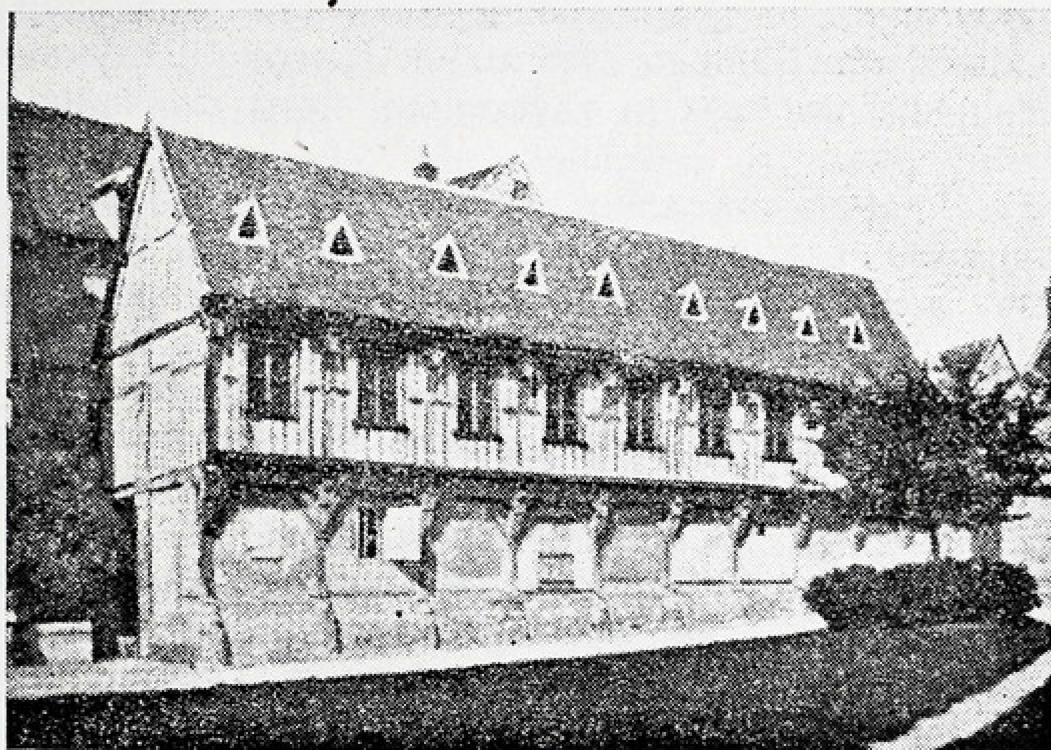
Великою допомогою їм у цій справі було те, що книжки були писані старими мовами — латиною або грецькою мовою, тоб-то мовами людям незрозумілими. Навіть ченці-переписувачі часто-густо не розуміли того, що переписували та прикрашали. Духівництво, звісно, могло як завгодно тлумачити латинське писання, і тлумачило його звичайно на власну руч.

Єпіскоп, абат, феодал мусять знайомитись із старовинними працями, маючи на увазі суто практичну мету; вони мусять розробляти цілу низку життьових питань. Їхнє знайомство із старовинною книжкою—з науковими творами, з романами, з поезією—за цієї доби не глибоке, поверхове. Освіченіші з духівництва вживали старовинних книжок на тлумачення богословських тез, вносячи мертвотність у релігію та перекручуючи її. Духівництво монополізувало освіту. Старовинна книжка побачила світ, її витягли з далекої схованки, але вона приступна тільки духівництву та феодалам.

Бібліотеки збирають римський папа, герцог глостерський, абати (Госберт у Сен-Галені, то-що), герцоги. Призначені до манастирів нові абати та єпіскопи, призначені иноді здалека привозять новинки, тримають звязок (Ірландія, Англія, Німеччина, Франція). Писана книжка набирає дуже великого розміру (фоліянти). Часто й густо рисунки займають усю книжку. Пергамент за цієї доби цілком заступив сувої. Бібліотекарі мудрують над класифікаціями, але бояться дати або, навіть, показати ко-

мусь книжку. Книжку хоронять, її тепер цінять не тільки з-за прикрас, а і з-за змісту.

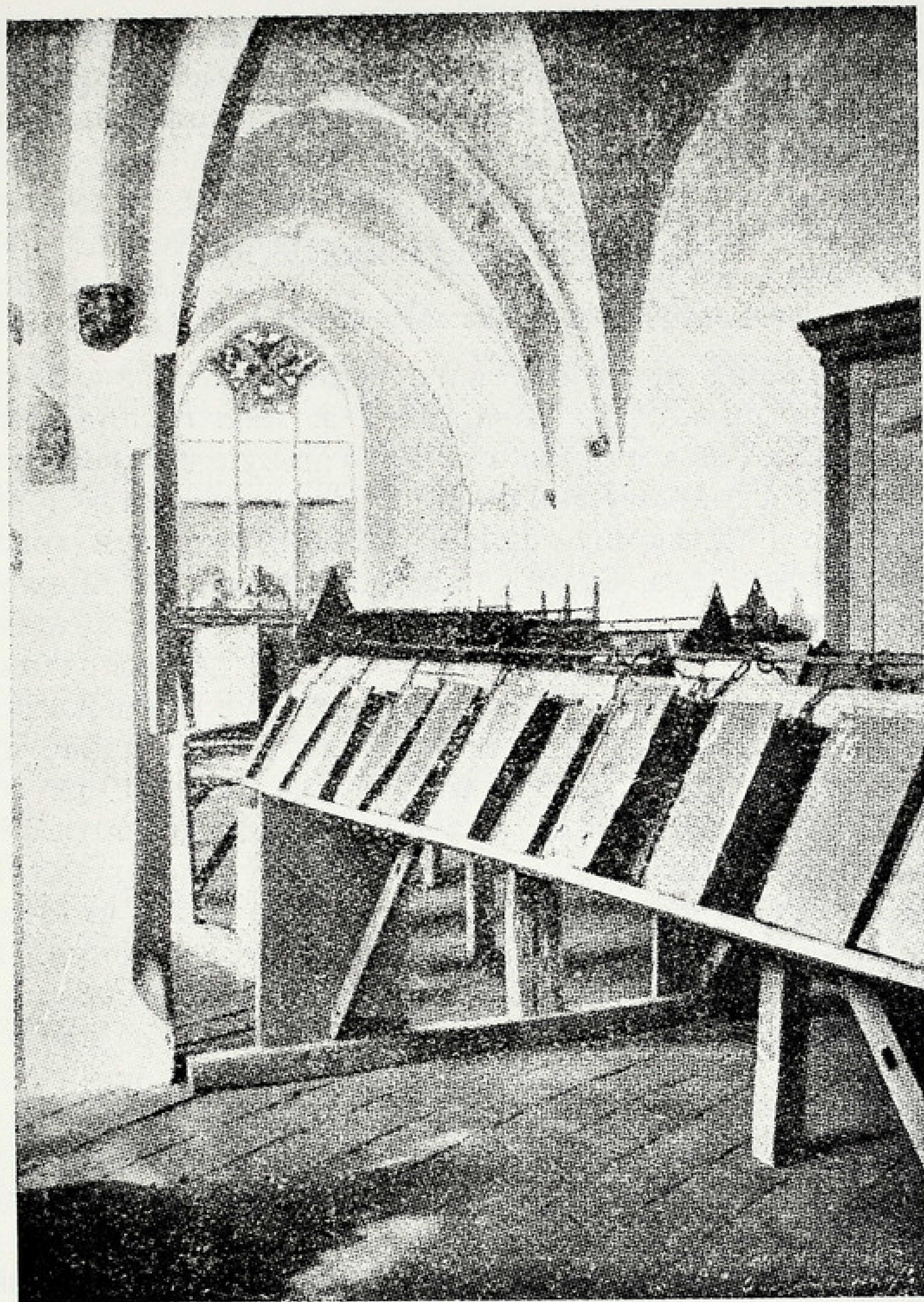
За часів середньовіччя бачимо, що народні маси цілком одірвано від книжки, та книжка й чужа тим масам і своєю мовою і своїм змістом. По манастирських бібліотеках, по бібліотеках замків у феодалів книжки величезного розміру, важкі, їх тримають на ланцюгах, вони лежать навіть не на поличках,

Мал. 8 Церковна бібліотека в Noyon (Франція).

а на особливих підставках, бо обходження з кожною книжкою не цілком безпечне. А поруч фоліянту ні-ні та й з'явиться книжка-міньятюр з лицарською піснею, з піснею дамі (див. мал. 8 і 9).

Бібліотекарі манастирських та феодальних бібліотек укладають каталоги, віддають книжки у направу, пишуть закляття та прохання, щоб книжки не видавалися з бібліотек, або коли й видавалися,

Мал. 9. Загальний вигляд частини бібліотеки при церкві S. Walburga at Zuthen.

то під заставу; щоб не псували книжку читаючи; бібліотекар провадив часто-густо й бібліографічну працю. В цій галузі надто багато зробили бенедиктинці.

VIII.

Ремісницько-міський уклад.

(Приблизно XII—XVI століття) *).

Перехід від товарового господарства з вузьким місцевим ринком до товарового-ж таки господарства з великим числом ринків (надто дякуючи хрестовим походам феодалів) викликав величезні зміни в бібліотечній та книжковій справі. Жваві стосунки звязують країни, що були раніш роз'єднані. Починають квітнути міста. Не малу вагу за-для бібліотечної справи має розклад в колі ченців. Демократичне своїм походженням чернецтво ворогує з єпіскопами та феодалами, що хотіли підкорити собі манастирі. Незадоволення з єпіскопів, надія на Рим, де жив папа, зріст релігійного чуття, як протест проти феодального богослов'я, проти перекручування християнства—все це було імпульсом до вивчення питанніз по оригіналах (у XII стол., наприклад, Абеляра). Поганські книжки витягнуто, їх вивчають до де-якої міри.

Реформи папи Григорія VII, боротьба папства з імператорами-феодалами, походи, селянське та міське повстання, єресі, війна Франції з Англією, зміцнення лицарства (дворянства) та мешканців міст, багатіше та різнорідніше економічне й політичне життя, розвиток реместв, збільшення міст—все це було не аби-яким чинником у наближенні народніх мас до бібліотеки. Феодалізм хилиться і от-от упаде. На зміну йому йде дворянство, купці, городяни, які потрібують книжки не за-для тлумачення святого

*) Див. Clark. The care of books.

письма. Манастирські школи із сьома „вільними" мистецтвами, латиною та схоластикою не задовольняють допитливости, охоти до наук. Від арабів просочуються уривкові відомості про иншу освіту та про те, як там навчають арабські вчені.

Обмін книжками, списування, купівля їх, подорожування в инші країни в XII—XIII стол. стали жвавішими. Учні, так звані „студенти", професори-магістри, що мандрують з міста до міста, з кінця в кінець, утворюють „студентський" університет (спілку) і магістерський університет (спілку). Цим світським спілкам щастить дістати королівські та папські привілеї. Бібліотека, книга приступна зараз і ченцям, і школярам, і купцям. Бібліотеку крім манастирів збирають ще „університети".

За переписування книжок взялися легіони переписувачів; переписують і підручники, і старовинні книжки студенти. Книготоргівля набралася сили. Цілі виробничі корпорації утворюються за-для продукції книжок. Книгарі-торговельники при університетах та навчителі були фактично першими світськими бібліотекарями по світських бібліотеках, що народжувалися при університетах.

Соціяльний устрій середневічного міста сильно різниться від міста старовинного. Ремісничa промисловість в економічному житті міста займає виключне місце. А звідси й сама ремісничa класа користується з виключної до себе уваги. Розвиток промислу, а не тільки торгівлі та лихварства, як це було у старому світі, характерні за-для европейських народів. Отже й не дивно, що позначається звільнення думки від релігійних кайданів, людський розум проголошується де-не-де вищим за магію. Є бажання творити світські книжки, а також творити книжки й переписувати на їх національній мові, а не тільки латиною. XII — XIV століття позначені пере-

могою національних мов. Вони перемогли в поезії, в книжці науковій і релігійній.

А опір той національним мовам робився великий. В році 1369-му імператор Німеччини Карло IV наказав спалити всі книжки святого письма, перекладеного на народню мову, отже зрозумілого народові. Але після довгої боротьби час узяв своє й королям довелося поступитися.

Темп розвитку наук та мистецтва жвавіший, ніж був у VI — V стол. перед Х. Н. у Греції. Досвід давніх греків давав надхнення та навчав.

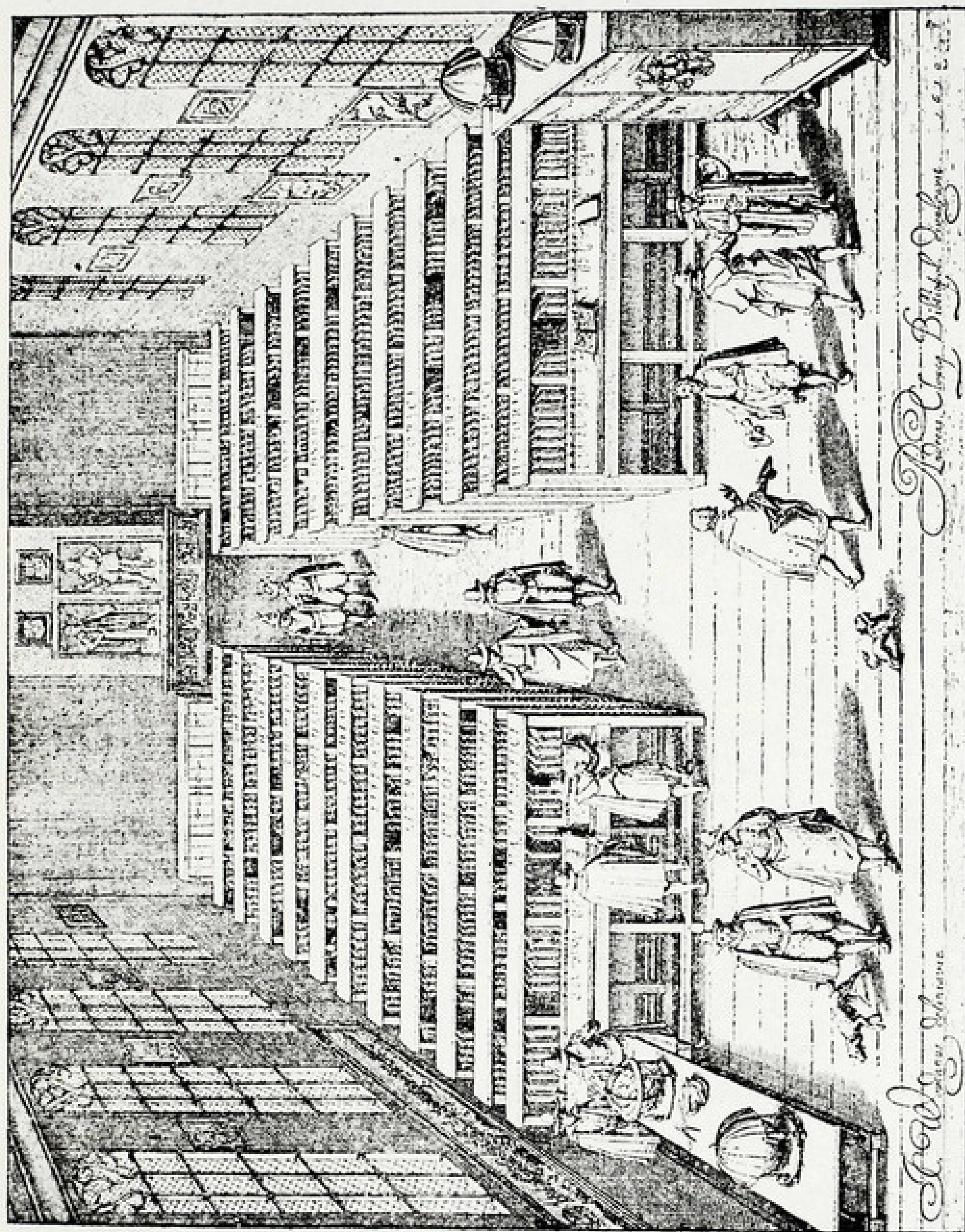
Раніше окрема людина нічого не важила; волі людини всі шляхи були перекопані; люди по замках нічого не важать. Міському світові властивий індивідуалізм. Усе, що заважає прояву особистої ініціятиви, — чи то буде кріпацтво, чи схоластика,—все викликає боротьбу, протест, повстання, єресі. Єретики перш за все за волю особи.

Процес, як бачимо, складний. Не можна собі уявити все, як спокійне розгортання світського знання, як працю бібліотек в справі поширення наукової освіти. Поруч спостерігається заглиблення релігійного чуття, містицизму, як реакція на феодальне богословіє, релігійний екстаз (звідси готичний стиль, містерії). По окремих групах провадиться звільнення наукового знання від забобонів, ясний погляд на життя, намічено наслідування старовині. Захоплення правознавством. Оспівування лицарства, дворянства. Політичний трактат, що боронить права держави від претенсій церкви. Ось як відбувається процес звільнення від католицтва.

У XII столітті виникає італьянський університет у Болоньї. Університети півдня (Болонья, Неаполь, Салерно, Монпельє) вивчають не богословіє (як Париж), а природознавство, право, медицину.

Коли збільшився попит, продукування книжок

повинно стати дешевшим і прискореним. Навчилися робити папір із ганчір'я. У XIII столітті з'явилися книжки з паперу. Формат книжки найрізноманітні-

Мал. 10. Внутрішній вигляд Лейденської Університетської бібліотеки (з гравюри 1610 року).

ший: від фоліянта аж до кешенькової книжки студента. Із великих бібліотек того часу можна відмітити університетські бібліотеки у Празі, в Гейдельбергу, Ватиканську в Римі; бібліотеку, засновану Медичі у

Фіренце, бібліотеку Оксфордського університету; бібліотеки в Угорщині; королівську бібліотеку Карла V в Луврі (1367 р.), яка пізніше була підвалиною Паризькій національній бібліотеці; бібліотеку в Сорбоні; бібліотеки в Болоньї, Неаполі, то-що. Усіх університетів по католицьких країнах під кінець середневіччя було до 65-ти і кожний університет мав, звісно, й бібліотеку (див. мал. 10).

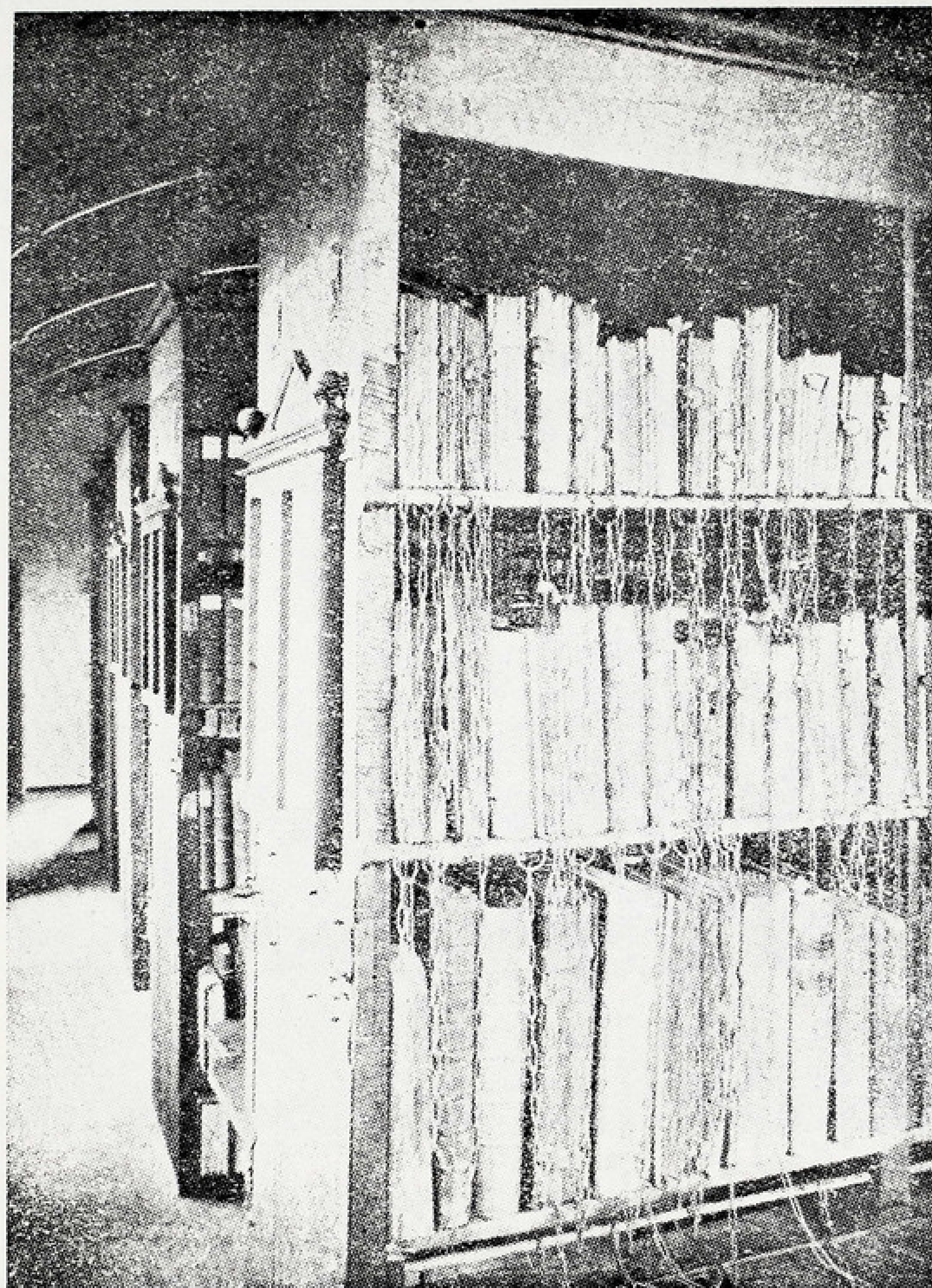
У бібліотеці Карла V нараховувалось 1200 томів. Це велика кількість книжок на той час. Карло V робить багато перекладів творів з латинської та грецької мови мовою французькою. За його-ж часів заведено перший каталог. Що-ж до систем класифікації, то до винаходу друкарської справи в цій галузі нічого цінного не було створено.

Книжки по бібліотеках старанно бережуть. Деякі бібліотеки, як наприклад Оксфордська, Сорбонська видавали книжки (додому!), записуючи видачу. Більшість бібліотек книжок не видавала, або коли яка бібліотека й видавала менш коштовні, то під заставу.

Замість підставок часів феодалізму книжки розставляють по поличках, причому полички розміщають не по-під стінами і не ярусами, як у Греції та Римі, а рядами вздовж кімнати, як розміщаються книжки тепер по наших бібліотеках. Це, так звана, магазинна система. Каталоги робили на таблицях і вміщено їх було біля полички чи на поличках з боку. Книжки були ще на ланцюгах.

Книжкова поличка обов'язково сполучена із століком, розстановка книжок „кріпосна", нерухома. Виймаючи книжку, можна тут таки, коло того місця, звідки її взято, й працювати (див. мал. 11 і 12).

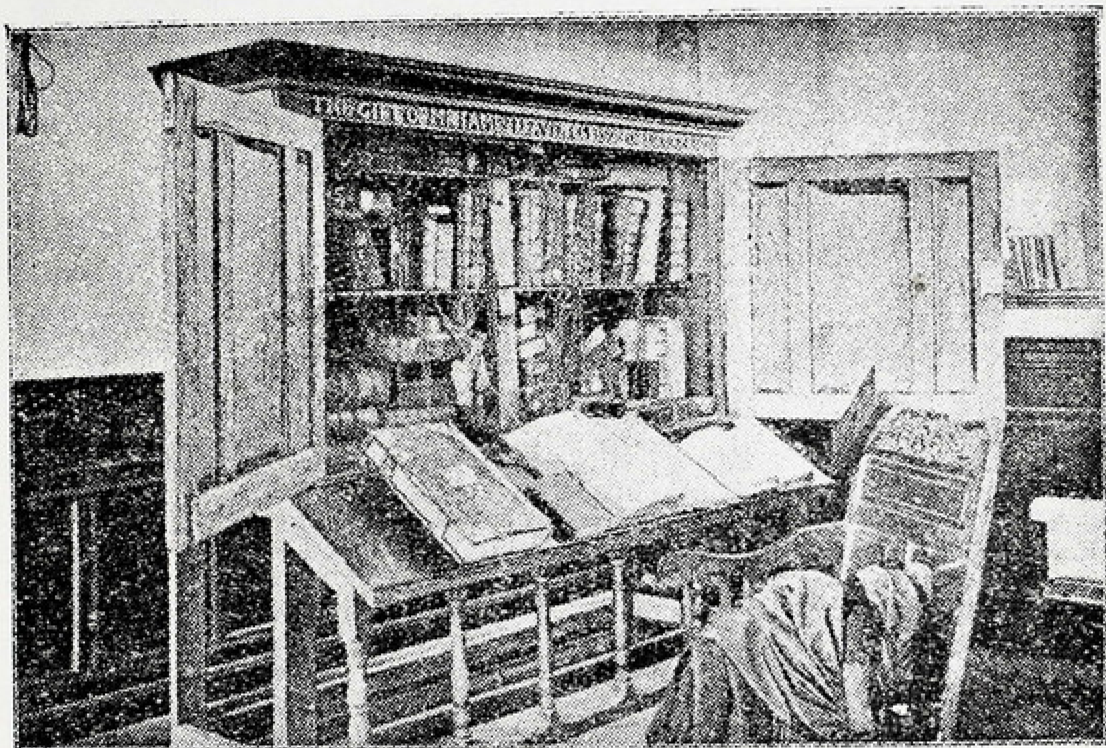
З метою керовництва читанням де-не-де видавалися особливі інформаційні покажчики. В Окс-

Мал. 11. Частина церковної бібліотеки в Hereford XIV стол. (зразок магазинної розстановки).

фордському університеті такого підручника (Philobiblion) уложив єпіскоп Р. Бюрі.

Бібліотека мала старовинних класиків і нових авторів. Наукові книжки — історія, філософія, медицина (Фруассар, Бекон); релігійно - богословські трактати (Абеляр, Франціск Ассіський), середневічні драматичні твори — містерії; література (Данте); сатира на феодалів та єпіскопів (Кентерб. оповідання,

Мал. 12. Бібліотечка шафа в Болтопській школі (1694 року).

Рейнеке-Лис, то-що); лицарська поезія; політичні твори (Дольчино та инші).

Через поширення наукового знання та єретичних навчань, католицьке духівництво розпочало у XIII ст. гоніння на книжки (єретичні і, взагалі, світські). Великий кривавий слід залишає по собі боротьба світських наук із католицьким богословієм. Гинули книжки, гинули й люди. Книжки Абеляра па-

лять; праці Бекона старанно нищать, і вони мало відомі через це сучасникам. Самого Бекона ув'язни-

Мал. 13. Продаж книг в XVI стол.

ли в тюрму. Цензурували книжки манастирі та університетські бібліотеки.

В ім'я бога в самому Парижі спалено в XIII столітті 13 возів книг. Наприкінці XV століття в

Парижі спалено 6000 книжок. Папа оголошує докладний реєстр заборонених книжок (index librorum prohibitorum). А по арабських країнах безборонно провадилась у цей час праця вчених.

Опріч університетських бібліотек (їх нараховувалось по католицьких країнах до 65-ти), приватні бібліотеки та книгарні виконують завдання публічних бібліотек.

Торгівля книжками не завмирала і на початку середнєвіччя. Тепер вона безмірно жвавіша. Поруч переписувачів - ченців та студентів є й переписувачі-миряни, що працюють по найму. Праця не має вже тієї старанности та краси, зате є більше книжок. Є книжки пишні, дорогі, але є й скромні, приступні ціною і студентству і аматорам - книголюбам. Гарно написана, майстерно прикрашена та оправлена книжка була в моді у студентства Паризького університету; але багато було вбогого студентства, якому таку книжку не під силу було купити. Отже, книгарня, як колись у старій Греції та Римі, обертадася на читальню, коли студент не міг заплатити високої ціни за потрібну йому книжку (див. мал. 13).

Винахід способу виробляти папір із ганчір'я зменшив вартість книжки, але, розуміється, не знищив, навіть не зменшив, а ще збільшив читання по книгарнях.

IX.

Мануфактурна доба в господарстві.

(XVI, XVII і початок XVIII століть).

За доби великих національних ринків і навіть колоніяльних захоплень та грабіжів (XV та XVI століття, відкриття Америки, подорожі), феодалізм із його малими ринками відживає свій вік, капітал захоплює до своїх рук торгівлю, коло влади ставить

дворянство і впливає на промисловість та сільське господарство. Де-не-де поруч із ремесниками, що залежать від скупників, з'являються упорядковані купецтвом та дворянами великі майстерні - мануфактури; провадилася праця по цих майстернях не машинами, а руками. Торговельний капітал потрібує спільника, потрібує міцної царської влади. Дворяни, а не феодали з'являються на кону.

У дворян поки що немає тієї грубої релігійности, заборони читати наукові книжки, заборони думати й міркувати, як у феодалів світських та духовних. Більші стали ринки, инший настав розмах життя. Змінявся світогляд за нових господарчих умов.

Комерційний та географічний інтерес ширшав. Особисті таланти та нахили можна було виявляти. Можна досягти всяких благ, забезпечености. Життя— це не сумне животіння, як навчала церква, а світле, радісне, веселе буття, коли є можливість виявляти себе й мати успіх. Людина цінна сама по собі, а не як офіра богові. Людина вища за всі схоластичні мудрування та церковні приписи. „Гуманізм" знаходить все більш та більш прихильників до себе, гуманісти за-ради розвитку власних поглядів одверто вивчають та поширюють старовинних римських, а потім і грецьких письменників — їхню ідолянську життєрадісність, любов до природи, до тіла. Коли турки загарбали Царгород (1453 р.), то це викликало ще більшу цікавість до грецьких книжок. Греки, що тікали до Італії та до Франції, навезли багато рукописів. Від арабів теж зосталася деяка спадщина. Людський розум одверто прокламується вище за магію, за астрологію. Поширюється наукове знання з матеріялістичною ідеологією. Змисловий матеріялізм із грубою антирелігійною пропагандою—це реакція на середнєвічну схоластику та моралізування церкви. Схоластика відкидається геть. Бекон вчить,

що знання набувається досвідом та спостереженнями. Дж. Бруно руйнує астрологію. Петрарка, Декамерон, Бокаччіо вихваляють життя з його насолодою; Макіявеллі відкидає феодалізм і вихвалює самодержавну монархію або республіку. В Англії Томас Мор змальовує в утопії ідеальну соціялістичну державу. Шекспір творить не церковні містерії, а драму, даючи психологічну аналізу людської душі.

У Німеччині Рейхлін береться за вивчення єврейських книжок та критикує Біблію. Еразм Роттердамський, Ульрих фон-Гуттен висміюють неуцтво, темноту схоластиків. Леонардо да-Вінчі розвязує складні завдання математики, механіки, авіяції, мистецтва. Гуманісти пишуть про все та у всіх видах письменства. Промови, листи, ущіпливі памфлети, обговорюються питання філософії, моралі, релігії, виховання. Укладають граматики та словники. Цілком вільно обговорюють і критикують усе, не визнаючи попередніх авторитетів.

Грецькі, арабські, єврейські, халдейські, латинські книжки побачили тепер ясний світ. Латинська мова перестає бути мовою схоластичного богословія. Її засвоює виборне, вище суспільство, як мову поезії, письменства. Книжка класичного змісту стає річчю першорядної потреби в кімнаті гуманіста-купця, дворянина, князя.

Старовинна книжка за-для гуманіста — це ціла скарбниця. Кузьма Медичі у Фіренце залишає багату бібліотеку. Тисячі гуманістів збирають книжки, складають приватні бібліотеки. Гварино, наприклад, посивів навіть, загубивши ящика з книжками. Беккаделі продає свій маєток, щоб на ті гроші купити римського історика Лівія. Поджіо зимою подорожує по манастирях різних країн, збираючи старовинних авторів.

Обурення, висміювання неуцтва тих, що нама-

гаються тримати старовинні книжки далеко від людського вжитку та хто заважає поступові вільної науки,—такий був настрій вищих верств цієї доби.

Більш потужний виступ проти папства та схоластики відомий в історії під назвою реформації (XVI та XVII ст. ст.).

Реформація визначає ідеологію більш високого ступня розвитку буржуазного світу. Особу людини цілком виразно поставлено в центрі життя. Лютер проголосив право читати і тлумачити Біблію, — право читати її рідною мовою. Церква підкорилася державі. Іронія, знущання з католицького ченця; перехід до безпретенсійної міщанської форми релігії, яка вигідніша для торговельного капіталу — до протестантизму — це крок наперед у порівнянні з ремісницько-міським устроєм.

Реформація розкривала святе письмо перед широкими народніми масами. Життя проходило незмірно жвавіше, ніж за перших віків християнства. На книжку великий попит. Настигав винахід друкарської справи, щоби прискорити продукцію книжок.

У XV столітті, між роками 1440 — 1450, цей винахід було зроблено *).

Книгарське виробництво поступає наперед, прогресує в кількості, красі та дешевині. Попервах виходили фоліянти, але поволі розмір книжки відмінився, наблизився до нашого розміру. Друкарі — в Італії Альдо Манучі (1500 р.) та в Голандії Ельзевіри — багато попрацювали коло поліпшення книжки. Зникли важкі дерев'яні оправи, змінився формат самої книжки, усунули з ужитку скорочення слів. У виданнях Альдів здибаємо вперше оглав до книжки.

Можливо, що нікому не спадало на думку, коли саме з'явилися часописи? Про першу газету ми вже

---

*) Див. книжку П. Попов. З нашої „бібліотеки книгознавства". Київ. Д. В. У. 1925.

знаємо. Коли найшли народи Азії, римська газета перестала існувати. З винаходом друкарської справи було покладено початок ученим та літературним журналам.

Друкарні, в звязку з захопленням Царгороду турками та загальним заінтересованням грецькими та римськими класиками, поспішали видрукувати старовинні праці.

Народній та реформаційний рух у Німеччині утворює за-для народу книжки та „метелики" з тлумаченням святого письма, з тезами Лютера. Біблія на рідній мові йде в народ, а з нею й друковані книжки. Починається книгоноство.

У XVI столітті у Франції поновилося видання газети, що перервалося підчас руху народів. Газету друкується в тисячах примірників. Спершу це були новини, бюлетень, наприклад, походів французької армії за Карла VIII; у першій половині XVII століття впорядковується видавання газет регулярно — щомісячні або двохтижневі листки, а потім і щоденні. Подавалися всякі новини, не чіпаючи нікого із влади, бо цензура за газетою мала пильне око.

Бібліотеки збирали газетні листки однакового формату, і підібравши, оправляли їх. Читальнів ще немає.

З винаходом друкування книжок число бібліотек зростає. Скасування манастирів підчас реформації призвело до передачі бібліотек містам, церквам, можновладним князям, ученим установам. В Англії (Бристолі та Лондоні) в XV столітті заводяться перші громадські бібліотеки. „Громадськими" вони звалися не в тому розумінні, що з них могли користуватися широкі маси людей, а в розумінні, що вони були „відчинені за-для користування". З бібліотек користувались тільки вчені та вища класа суспільства.

Грамота та освіта—це привілей вищої класи. Отже історія повторювалась. У старому світі книжка перейшла від царів та жерців спершу до пануючих станів, потім до середніх, або вірніше через відсутність середньої класи — до інтелігенції і, нарешті, до рабів. У Західній Европі книжка потрапила з рук духівництва та феодалів до рук герцогів, королів, вищих урядовців та дворянства. Ідеологія книжки часів гуманізму та реформації виразно-класова, скерована проти селян, ремесників та робітників.

Лютер в році 1524-му в посланні до радників міст німецьких країн трохи випереджав добу. Він теж був проти селян та ремесників, це чудесно видко з історії. Лютер писав про бібліотеки за-для буржуазії, він розпинався за освіту торговельної міської людности.

„Добро та сила міст", писав Лютер: „полягає в тім, щоб мати багато освічених, знаючих, розумних, чесних і вихованих громадян; такі громадяни згромадять багато скарбів та всякого добра. Тому-то міста, а надто великі міста, що мають добрі засоби, не повинні жалувати грошей на добрі бібліотеки та книгозбірні". Отже, Лютер визнає, що поруч наукових бібліотек (університетських та тих, що від манастирів перейшли) могли-б розвиватися взагалі бібліотеки міські, публічні, громадські в більш повному розумінні цього слова. Це, розуміється, визнавалося з метою помноження скарбів та добра, тоб-то за-для зміцнення торговельного капіталу.

Але такі бібліотеки ще не мали ґрунту.

У XVII столітті таки після відозви Лютера почали було виникати в Німеччині громадські бібліотеки (наприклад, у Гамбурзі в р. 1629-му). Але після 30-тилітньої війни навіть слідів про ці бібліотеки не залишилося. Капітал знаходився в руках вищих клас; дрібні торговельники та крамарі не бачили

потреби в науці. Робітник мануфактури, виконуючи один елемент праці, ставав ніби приголомшений через одноманітність та беззмістовність своєї праці й не читав книжок. Селяни обтяжені податками.

А по вищих шарах людности трапилось як-раз навпаки. Вчені, дворянство, урядовці читали. В Італії бібліотеки римська, флорентійська, міланська (1608 р.) повідчинялися дуже рано. У Франції за першу „громадську" бібліотеку вважається бібліотека Мазаріні, який призначив її за-для публіки в році 1643. В році 1652-му за прикладом Мазаріні пішов абат Сен-Віктор.

В році 1737-му відчинена була за-для публіки королівська французька бібліотека.

В Еспанії з бібліотеками значно спізнилися, про що буде мова нижче.

В Австрії (а надто у Відні), в Німеччині, в Англії (Оксфорд) — легше й скоріш виникли бібліотеки.

Бібліотеки, що їх передали (по передових країнах) манастирі містам, князям, дворянам, нараховуються сотнями.

У Франції Франціск І допомагає утворенню великих приватних бібліотек.

Як-же провадиться праця по „публічних" книгозбірнях?

Бібліотеку Мазаріні одкрито за-для користування нею спершу один раз на тиждень. Пересічна кількість читачів 80 — 100 душ. Помітно зацікавленість бібліотекознавством. Французький бібліотекар Габрієль Ноде, один із перших, пише працю з бібліотекознавства й утворює спеціяльно бібліотечну класифікацію (1627 р.).

Чернець Жан Гарньє класифікує книги бібліотеки паризької колегії товариства Ісуса (1678 р.).

І Ноде і Гарньє мали ось які головні відділи:

1. Теологія.
2. Філософія.
3. Історія.
4. Право, юриспруденція.
5. Книжки чужовірні та єретичні.

До філософії застосовується підвідділи: чиста філософія, математика, медицина, література (граматика, риторика, поетика, філологія).

В історії такі підвідділи: географія, хронологія, всесвітня історія, природнича історія, історія мистецтв, мітологія.

У Гарньє головні відділи мають 461 поділ (74 під теологію, 88 під філософію, 227 під історію, 72 під юриспруденцію).

Отже, з викладеного видко, що теологія ще досить сильна. Не зважаючи на боротьбу з католицтвом, поверховий атеїзм XV та XVI ст.ст. не заважає переходити від глузування з церкви до нової форми релігії — до містичного матеріялізму, що розвивається в XVII столітті.

Опріче класифікування книг по відділах, як загальне правило, було заведено з часів друкування книжок, що мало не кожна бібліотека мала два відділи: один відділ, де були рукописні книжки, а другий за-для друкованих книжок.

В Еспанії реформація (в XVI ст.) не мала успіху, там-бо католицизм не тільки не суперечив самодержавству, а, навпаки, зміцняв дворянство та підтримував торговельну й об'єднуючу політику еспанських королів. Манастирські бібліотеки залишалися в руках духівництва. Реформацію думалося знищити інквізицією, тоб-то за допомогою релігійних судів. Авто-да-фе, — святкування спалення єретиків та кни-

жок на огнищах, стали звичайним явищем. Пильнували та забороняли найменшу вільну думку. Духівництво в Еспанії ціною численних жертв ніби мстилося та відплачувало за ті поступки, які у нього видерли по инших країнах. Схоластика знайшла тут вдячний ґрунт за-для свого панування.

X.

Торговельний капітал. Перехід до промислового капіталу.

Спинімось тепер на історії бібліотек XVII та початку XVIII століттів.

У попередньому нарисі у нас була мова про торговельний капітал — про те, як він досягав могутности та висунув, набираючись потужности, замість феодалів, монархічну владу; як він розкріпачив людську особу; розвивав світські знання, а з ними й бібліотечну справу.

Не слід думати, що бібліотека від XVI століття справді стала загальноприступною, що вона давала наукові книжки. Бібліотеку відвідують учені, абати, реформатори, гуманісти, дворянство. Наукові книжки брали читати, але найбільше уваги було віддано питанням релігії, протестантизмові, реформаційному рухові в церкві.

Капітал, торговельні стосунки, зріст мануфактур не можуть, звичайно, обійтися без наукових, опертих на досвіді, знаннів. Але не треба забувати, що самодержавство, монархія з свого боку не дуже хапалися з науками. Адже за-для них багато важніше переконати народ, що тії самодержці та монархи дійсно „помазані на царство“, що царська влада справді походить від бога. Церква, програвши на самостійності, будучи розбитою реформаторами, легко відійшла від феодалів та, прислужуючись новому панові, тягне

назад, до містики, до підновленої релігії. Серед учених містичний матеріялізм, метафізика, раціоналізм. В літературі псевдокласицизм.

Все-ж-таки справу католицької церкви, не зважаючи на форми самозахисту, було програно. Більше чи менше містики — це не мало великої ваги. Бібліотека поширювала старі книжки, але-ж світські знання, науку не можна задушити ніякими, навіть найлютішими інквізиторськими засобами. В XVII та XVIII ст. ст. ми бачимо праці філософів - матеріялістів: Гобса, Гольбаха, Гельвеція, Лока, Юма. Розвивається: математика — Ньютон, Лейбніц, Декарт; астрономія — Кеплер, Коперник; філософія — Вольтер, Дідро, Д'Аламбер, Руссо; хімія — Лавуазьє. В літературі в 18 столітті бере початок реалізм.

Такий прогрес наук і літератури — від метафізики до матеріялізму — залежав не від бажання вчених та творців письменства, а від розвитку мануфактур, ремесничої продукції, виробничого нахилу. Заноситься вже, навіть, на розвиток капіталу промислового. Твори Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Лавуазьє, Гобса, Гольбаха, Гельвеція не з'явилися-б, коли-б не набралася потужности буржуазія. Промисловому капіталові важно покінчити з рештками кріпацького феодального господарства, треба звільнити селян від панщини, щоб легше було здобувати робочі руки, важно зріктися станових привілеїв. Отже, тут авторитет дужої влади стоїть на перешкоді. Цей авторитет не має змоги охопити всі приватні інтереси, коли збільшилася боротьба різних „я" та коли важно, щоб було дано волю такій конкуренції. Отже, починається боротьба з абсолютизмом.

Велика англійська революція. Велика французька революція. Наука приступніша за-для середніх станів — буржуазії. До бібліотеки XVII та XVIII ст. ст.

все частіш та частіш заглядають городяни. Середні стани, буржуазія збирає і приватні книгозбірні, причому природничим наукам дається перевага підчас укладання бібліотек. Раніше бібліотеку одвідували абати, гуманісти, дворянство, тепер — буржуазія. В Англії з приватної природничо-наукової бібліотеки сера Ганса Слоана в році 1753 відчиняється бібліотека Британського Музею, яка конкурує з Паризькою Національною кількістю зібраних книжок. Підчас французької революції покладено початок міським бібліотекам з пропозиції депутата Куне. Їх уложено з тих книжок, що конфіскували у емігрантів. Відкрито доступ до наукових та університетських бібліотек.

Стан знання відбивається й на класифікації книжок по бібліотеках XVIII століття. За системою Лейбниця (1700 р.) бібліотека повинна мати такі відділи: 1. Теологія, 2. Юриспруденція, 3. Медицина, 4. Філософія, 5. Історія, 6. Колективні твори та всячина. У відділі філософія мають бути підвідділи:

I. Філософія теоретична: 1. Логіка. 2. Метафізика.
II. „ практична: 1. Етика. 2. Політика.
III. „ уявлення: 1. Математика. 2. Музика. 3. Астрономія та загальна географія. 4. Оптика. Механіка. Будівництво.
IV. Філософія чуття: 1. Фізика. 2. Хімія. 3. Агрикультура, то-що.
V. Філософія мови: 1. Філологія. 2. Граматика. 3. Риторика. 4. Оратори. Поети. Критика.

Система Мартена (1705 р.) відходить від „філософій“. Ось її відділи та підвідділи:

I. Теологія:

1. Святе письмо.
2. Собори.
3. Служби божі.
4. Батьки церкви.
5. Теологи.

II. Юриспруденція:

1. Церковне право. 2. Цивільне право.

III. Наука й мистецтво:

1. Філософія.
2. Фізика.
3. Природнича історія.
4. Медицина.
5. Математика.
6. Вільне мистецтво. Механіка.

IV. Література:

1. Граматика.
2. Риторика.
3. Поетика
4. Філологія.
5. Поліграфія.

V. Історія:

1. Церковна. 2. Цивільна.

Система Мартена, як бачимо з викладеного, нагадує розподіл відділів у сучасній бібліотечній класифікації. У XVIII столітті ця система була дуже поширена у Франції, вона відбилася й на класифікаційних схемах инших країн *).

Робітник, селянин, ремесник не користуються, як і раніш, з міських бібліотек. Але тепер у звязку з розгортанням промисловости, а також з революційними планами та виступами буржуазії проти дворянства буржуазія зацікавлена в тім, щоб притягти на свій бік народні маси. Видається народня брошурка, книжка, памфлет, пісня. Поширюють у ниж-

---

*) Див. систему Брюне у Франції, систему Горна в Англії, систему Христіянського музею і т. и. (Аблов Н. Н. „Класиф. книг, ее история и методы“ Іваново-Вознесенськ, 1921, стор. 32—35).

чих шарах людности ідеї народовластя, демократії. Утворюються різні політичні угруповання, побудовані на слові „народ“.

Народ тягнеться до демократії. Потайні бібліотечки, а у Франції ще й так звані „кабінети на читання“ користуються поспіхом. Памфлети, брошурки кращих авторів на розхват. Жваве бібліотечне життя помітне, звичайно, по містах. По селах селяни не по бібліотеках, а через розносців, через книгонош, дрібних крамарів дістають „метелики“, брошури.

Міська буржуазна публічна бібліотека видає тепер книжки додому. Але книжка лишається приступною дужчим, багатшим, людям забезпеченим, щоб дати їм знаряддя до боротьби з иншими конкурентами.

За користування книжкою встановлено платню. Бібліотека не шукає читальників, а сподівається на них. Книжки дається додому; бібліотека не пропагує їх. Вона не клопочеться про придбання читальника й через це не керує читанням.

Виданий у XVII столітті підручник голандця Сальдона, що мав завданням допомагати читальникові вибирати книжки, та в р. 1772-му — „Бібліотеку знавця“, абата Шодона, годі вважати за дійсно помічні в цій справі видання, бо вони цілком випадкові; в XVII — XVIII століттях можна було-б сподіватися більш активної праці бібліотек.

Звертаючись до складу керівників бібліотеками — до бібліотекарів, мусимо констатувати, що якість їх у цім часі понижується. Від завідувачів — учених, знавців книжки бібліотека потрапила до рук бібліотекарів — касирів, що збирали тільки добрий гріш з читальників, але книжкою аніяк не цікавились. Народніх бібліотек немає і в заводі. Досить є політичних „метеликів“, шкільних підручників, книжок по школах здебільшого релігійного змісту — та й уже.

Буржуазія й гадки не має давати народові освіту.

XI.

Промисловий капіталізм.

(Друга половина XVIII і XIX століття).

На щастя, капіталізм виховує собі гробокопа. Розквіт техніки, машинізму (кінець XVIII стол. і XIX стол.) перекинули світ. Промисловий переворот в Англії дав силу капіталові, але й поклав початок до визволення робітників. Машина допомагала збиранню *) тієї людини, що обернулася була на механізм за мануфактурного виробництва.

Що розвиненіший капіталізм, то більш підготовлені робітники з боку технічного, організаційного та розумового.

Тепер робітник уже читає. Розвиваються у нього розумові вимоги в напрямку наукового, матеріялістичного підходу до явищ життя. Капіталізм зацікавлений у розвиткові точних наук та застосованого знання.

Відбувається повільне звільнення від метафізики. Машина вирівнює ідеологію людини. Правда, наукова думка довгий час звязана спадщиною минулого, ідеалізмом (Кювьє, Гізо, Бенжамен, Кант, Ніцше), але створюється і дійсно наукова книжка (Пастер, Дарвін, Маркс, Енґельс). Путь далека, не так швидко можна її пройти, як подумати. Спершу від ідеалізму приходимо до позитивізму з славнозвісною ідеєю поступу, еволюції. Дарвін визнає ще органічну послідовність, відкидає революцію, діялектичний хід розвитку. Поволі приходимо й до діялектичного матеріялізму.

---

*) Луначарский А. „Культура в капиталистическую эпоху". М. 1923.

Богданов „Элементы пролетарской культуры".

Відмітимо за-для знайомства з книжками того часу — романтизм та натуралізм у письменстві. Розвиток політичної економії (спершу Адам Сміт, Рикардо, Мальтус, Бастія, потім Маркс, Енґельс). У філософії панують Геґель з діялектикою, Ніцше, Спенсер, Кант, Енґельс, Маркс.

Крім робітників, буржуазія тих країн, де промисловий капіталізм розвивається, зацікавлена народньою освітою, бібліотеками з а-д л я н а р о д у. Робітник, що знає машину, менш їх понівечить і більше виробить.

Капіталісти клопочуться освітою робітників. Це спостерігається по всіх країнах. Та тут таки-ж треба згадати і про обмеження цього бажання. Викликати, розбудити критичну думку, дати дійсно наукову освіту робітникові небезпечно за-для буржуазії. Капіталіст зацікавлений у розвиткові техніки; але коли у процесі праці робітник додлубається до самої підвалини нашого світогляду, суспільних стосунків, громадського устрою, тоді він зможе знайти й нову підвалину за-для иншого типу відносин. По науках фізичних, у природознавстві перекручувати факти не можна, инакше-бо машини кепсько працюватимуть. Та коли фактів не можна перекрутити, то можна зробити низку заяв: фізика не суперечить релігії, коли релігійну ідею поширити; точна наука, мовляв, пристосування розуму, але розум — це тільки уламок цілого світу, а цілий світ, істотність світова пізнається тільки інтуїцією *). Робітникові, мовляв, цілком досить вершечків знання, популяризації. По книжках неухильно підкреслюється авторитет буржуазії.

По книжках, що друкуються та видаються з бібліотек читальникам, помічається через це таке:

*) Луначарский А. „Культура в капитал. эпоху".

перший напрямок — крайня спеціялізація, розробка наукових питань із складною термінологією. Буржуазна ідеологія. Розвиток виключно ладом органічної повільности та послідовности; не діялектика, а еволюція, Біологічна соціологія Спенсера. Боротьба буржуазного позитивізму з критичним ідеалізмом Канта, бо-ж ідеалізм не від того, щоб знову запанувати та м'якшити грубість науки. Другий напрямок — популяризація знання, так звана „література за-для народу", де популяризація переходить в вульгаризацію. Третє—політична книжка в буржуазному дусі. Філософські праці, по яких інтелігенція, через одірваність од безпосереднього єднання з селом, з виробництвом, з машиною, заноситься в царину „ідей", „речей у собі", розводиться над такими „не матеріяльними" поняттями, що забивають лише людям баки. Тут таки-ж і Ніцше з ідеалом „сильної людини", як яскраве виявлення бажання буржуазії безмежно збільшити власну соціяльну міць. Нарешті, напрямок четвертий — це дійсно наукова книжка, витримано-наукова, поки-що головним чином політична література, перейнята ідеями соціялізму, приступна широким масам народу.

Книжку соціялістичну пишуть і поширюють ті, що зрозуміли закони суспільного розвитку; ті, що не вагалися, не замазували того, що дала їм справжня, не фальсифікована наука; хто брав від буржуазної науки дійсно наукове, відкидаючи пізніші додатки та наверствування та робив висновки з величезної маси назбираних буржуазією-ж-таки фактів. Буржуазна наука в руках об'єктивних учених перестає бути буржуазною.

Підприємці-видавці роблять книжку—і політичну і науково-популярну—дешевшою. Опріче наукової та науково-популярної книжки видаються й лубочні видання за-для селян. Стереотипне (від 1804 р.) та

літографське мистецтво значно прискорило випуск книжок з-під друкарського варстату і ринок збагачується великим числом дешевих видань.

Бібліотечна справа в молодій державі Америці перед веде, вона тут випередила Европу. В Америці та Англії капіталізм зформувався раніш ніж по инших країнах. Буржуазна бібліотека зацікавлена була в поширенні елементарного знання серед робітників, а також у пропаганді ідей „демократії", щоб уникнути різких групових конфліктів, так і від робітничого руху—руху пролетаріяту.

Далі завдання виробити у читальників „загальний світогляд" (треба читати: буржуазний) ні одна з бібліотек не сягає. Підлягання волі „демократії", взагалі існуючому ладові, підвищення в деякій мірі своєї кваліфікації, обіцяння всякого добра в царстві капіталу — ось повний майже комплекс освітніх заходів бібліотек за-для робітництва.

Американська бібліотека сама шукає читальника. Робить пересовування, колективні абонементи. Закликає читальників плакатами, лекціями, шестям вулицями, оголошеннями, святами „дня книжки". Бібліотека вигадує всячину, щоб поширити книжку. Книга всім приступна. Як за часів християнства рабові обіцяли царство боже на небі, так у Америці робітникові обіцяють всякі блага в умовах капіталістичного ладу. В читальниках, сюсюкаючи та вульгаризуючи науку, розвивають дилетантизм, натоптують метафізикою, старим, не діялектичним підходом до життя. Хорошої наукової книжки робітникам не дають *).

---

*) Приклад: коли в Радянській Росії стало на черзі питання про видання гарних технічних книжок, послана до Америки комісія не знайшла там технічної літератури, що була-б

По инших країнах (Франція, Німеччина, Італія, Еспанія, царська Росія) процес „виховання“ народу провадився і провадиться більш одверто. Що це за робітник чи селянин-господар, коли він неписьменний,— він кепсько працює і по-первісному провадить своє господарство. Але народні бібліотеки впорядковуються осібно від міських загальноосвітніх. За-для народніх бібліотек видається державою обов'язковий обмежений каталог. Опріче церковно-релігійних книжок, вузько-патріотичних та книжок елементарних із природознавства, медицини та початків техніки, читальникові нічого більш узяти не можна. Його відокремили від читальника-буржуа, який в той самий час користується з потрібних для промисловости наукових книжок.

Висока платня за читання книжок, застави, обмежений каталог, повне ігнорування інтересів читальників, брак рекскисків, добрих покажчиків, а часто й каталогів — ось ті заходи, які повинні відокремити нарід від пануючої класи.

Нові книжки надходили до міської бібліотеки, а не до народньої. Потрібний довгий карантин, знайомство з новими книжками, поки незначна частина доходила до народньої бібліотеки—дозволялася за-для видачі „народу“. Иноді в одному будинкові була і бібліотека за-для буржуазії і книгозбіренька на вжиток народові.

Заснування бібліотек за-для народу—це діло не тільки державної влади. Нові суспільні відносини, які щільно сполучені з ростом промислового капіталу, впливають раніш на декласовані елементи, на середній капіталістичний світ, на інтелігенцію. Вони,

---

годящою за-для робітників. Проф. Худаков, Леонтьєв і инші повинні були вперше в Радсоюзі писати популярну технічну книжку за-для робітників.

ці елементи та інтелігенція дужче відчувають на собі контрасти. Вони більш рухливі як складний апарат капіталістичної державної влади. Нова економіка викликає у них цілі теорії про обов'язки перед народом, про вагу культури для народу, то-що. Все це відбивається на бібліотечній справі в розумінні засновування бібліотек на приватні засоби; утворюються за-для цього товариства та комітети з метою поширення письменности в народі (за-для видання книжок, упорядкування читань); кращі представники наукової та педагогічної думки працюють по таких „народніх" бібліотеках. У міській бібліотеці бібліотекар—касир, бібліотекар не знає книжок і не цікавиться керовництвом читання їх. Часто-густо якийсь старик чи інвалід замість пенсії дістає посаду бібліотекаря в міській бібліотеці. У „народній" бібліотеці ми бачимо все частіш та частіш ідейних бібліотекарів, що намагаються підходити до читальника з педагогічними заходами, радять йому з дозволених старих книжок читати все-ж кращі книжки.

Отже філантропія у засновуванні бібліотек провадиться де-не-де поруч філантропії в самій бібліотечній праці. Фабрики та заводи засновують на своїй території бібліотеки за-для робітників. Окремі капіталісти призначають великі гроші на бібліотеки (американські мільярдери, капіталісти в Англії). Слідом за філантропією виникають і більш постійні та сталі форми допомоги бібліотечній справі. Міські самоврядування (а в Росії ще й земства) починають цікавитись засновуванням бібліотек та взагалі справою народньої освіти. Нарешті, влада, уряд, парламенти прагнуть закріпити цю справу „в рамцях законности та порядку".

Крім цих бібліотек, в XIX в. ще існують й инші. Коли почала розвиватися кооперація — заводяться бібліотечки при кооперативах. Профспілки

упорядковують у себе бібліотеки. Революційні організації, партії зацікавлені в поширенні своєї партійної літератури. Профсоюзні бібліотеки та бібліотеки партійні відограють у XIX столітті значно більшу ролю, ніж так звані „народні“ бібліотеки. На жаль, відомостей про бібліотеки партійні та профсоюзні майже не залишилося й тому дуже важко писати їхню історію.

Коли розкласти в ряд держави по стану бібліотечної справи, то у повній відповідності з економічним розвитком держави за XIX століття матимемо ось який реєстр.

Америка Англія	Єдина загальноосвітня бібліотека, що обслуговує всі шари людности.
Німеччина Австрія	Громадські бібліотеки і народні відокремлено. Від 1850 р. в Німеччині народніх бібліотек коло 6000. Є намір об'єднати народні та загальноосвітні бібліотеки.
Швайцарія Італія Франція Бельгія	Відсталість у бібліотечній справі, надто у Франції та Бельгії. Бібліотеки громадські і народні відокремлено, при чому народні не мають ні путящого помешкання, ні окремого завідувача, ні засобів.

В Америці громадська бібліотека починає свою історію з половини XVIII століття, коли Франклін заснував у Філадельфії клуб самоосвіти серед ремісників *). За прикладом Франкліна пішло багато

*) Першу власне бібліотеку відчинив доктор богословія Брей в р. 1697, коли Брея було послано до Америки як англійського місіонера. Брей в р. 1705-му завів коло 39 бібліотек. Але за батька народньої бібліотеки вважається Франклін. Бібліотечки Франкліна були вчаснішими, типом, характером, змістом книжок вони були ближчі до промислового капіталізму, ніж місіонерські бібліотечки Брея.

міст. В р. 1835-му пройшов закон про запровадження шкільно-громадських бібліотек, аби наблизити бібліотеки до людности. Бібліотеки при школах не виправдали надій. Справа рушила з місця тільки після видання закону про бібліотечний податок (1849). Багато допомагали заснуванню бібліотек американські багатії—залізні, бавовняні, цукрові та инші королі (Кернеджи, Астор, Ньюберрі та ин.). Вони бібліотеками були дуже зацікавлені й через це не жалували коштів на організацію їх. В р. 1872-му бібліотек, що мали по-над 1000 книжок, нараховувалось 1080. В р. 1875-му бібліотек, що нараховували по 300 книжок, було 3648, що мали більш як 1000 книжок—2039 бібліотек. Ось у якій прогресії збільшувалась кількість бібліотек в Америці.

В Англії думка про народні бібліотеки виникла за сорокових років XIX століття. В р. 1849-му було організовано парламентську комісію, що мала дослідити бібліотечну справу за кордоном. Справоздання цієї комісії констатує, що в Америці 100 громадських бібліотек, по инших країнах—250, а в Англії—одна. В р. 1850-му комісія ця провела перший бібліотечний закон (біль Еварта) про податок (4 коп. з 10 карбованців). Багато уваги присвятила Англія заснуванню бібліотек по колоніях. Англійська бібліотека має той особливий характер, що деякі з них сполучено з музеями.

У Німеччині першу народню бібліотеку відчинено в р. 1828 в Саксонії. В р. 1840-му проф. Реумер, одвідавши Америку, пропагує єдину загальноосвітню бібліотеку.

В Австрії про відкриття народніх бібліотек на кошти громад уперше висловився в році 1848-му представник промисловців Зенборн. Але політичні та націоналістичні умовини країни гальмували переведення у життя цієї думки. Всі народні

бібліотеки утримувалися майже виключно просвітніми товариствами, часто-густо з сильно-клерикальним напрямком. Першу бібліотеку відкрито у Відні в році 1870-му.

У Швайцарії. Тут становище громадських бібліотек сумне. Запас книжок застарілий, додому книжок не видають. По деяких тільки великих містах (Цюрих, Базель, Берн, Женева) бібліотеки в деякій мірі путящі.

У Франції з часів великої французької революції прищепилися „кабінети на читання". У двацятих роках XIX століття в одному Парижі таких кабінетів було коло 100. У п'ядесятих роках їх збільшилося до 200. Міські народні бібліотеки відкриваються в Парижі 1866 року. В р. 1885-му їх було 60. У провінції існували бібліотеки при школах, але вони не мали успіху; були й самостійні бібліотеки. Ці останні розвинулися по роках 1870—1871.

Становище народніх бібліотек у Франції сумне. Опріч того, що книжки аби-які, за читання береться платня; каталоги дають силу „народньої" макулатури, окремих бібліотекарів немає.

Як противага „народнім" бібліотекам, існують по всіх країнах і користуються поспіхом бібліотеки профсоюзів, соціял-демократичні, анархістські — сила таємних бібліотечок у Швайцарії, Франції, Німеччині. В р. 1823-му у Франції відчинено й легальну робітничу бібліотеку.

Росія через запізнений економічний розвиток пасла задніх і в бібліотечній справі. По 60-тих тільки роках країна перейшла до промислових форм розвитку, тільки тепер народжувався капіталізм. Отже, тільки з 60-тих років можна говорити про народню освіту в Росії взагалі; що-до бібліотечної справи, то вона могла набути сталости тільки з дев'яностих років минулого століття, не раніш. З 60-тих

років почалось тільки намацування ґрунту, філантропічне розгортання праці по шкільних бібліотечках, але й це робилося випадково. Більше впорядковувалось тоді народніх читань, курсів, так званих недільних шкіл, ніж бібліотек. Правильніше буде починати історію народніх бібліотек у Росії з 90-их років, не раніш. А проте, про Україну та про Росію докладніш скажемо окремо.

XII.

Доба фінансового капіталу.

Товарове господарство в останні десятиліття XIX та на початку XX століття досягає найвищого розцвіту. Форма виробництва — великі фабрично-заводські підприємства, що звязані через різні акційні товариства, картелі, трести, синдикати, банковий капітал.

Наука поступає наперед, спеціялізується. У техніці електрика, радій, застосування та використання промінистих енергій, авіяція. Але велике виробництво і в пролетаріята розвинуло інстинкт волі до могутности, до росту. Раніш пролетаріят намацував тільки лінію своєї поведінки, тепер він укладає програм своєї чинности, гарячково береться за науку й виробляє тактику боротьби з буржуазією. Кінчаться вже ілюзії „демократії". Відбувається підковування на всі чотири марксистською новою ідеологією таких чинників пролетарської культури, як література, мистецтво, наука.

Як протилежність чіткості та виразності пролетарської думки, буржуазія, досягши вершечка своєї могутности та відчуваючи, що її громадсько-політична будова не міцна, виводить тепер криву лінію.

Естетичний ідеалізм, індивідуалізм, містика бур-

жуазії відбивається і на книжках — на змісті і на зовнішньому вигляді книжки.

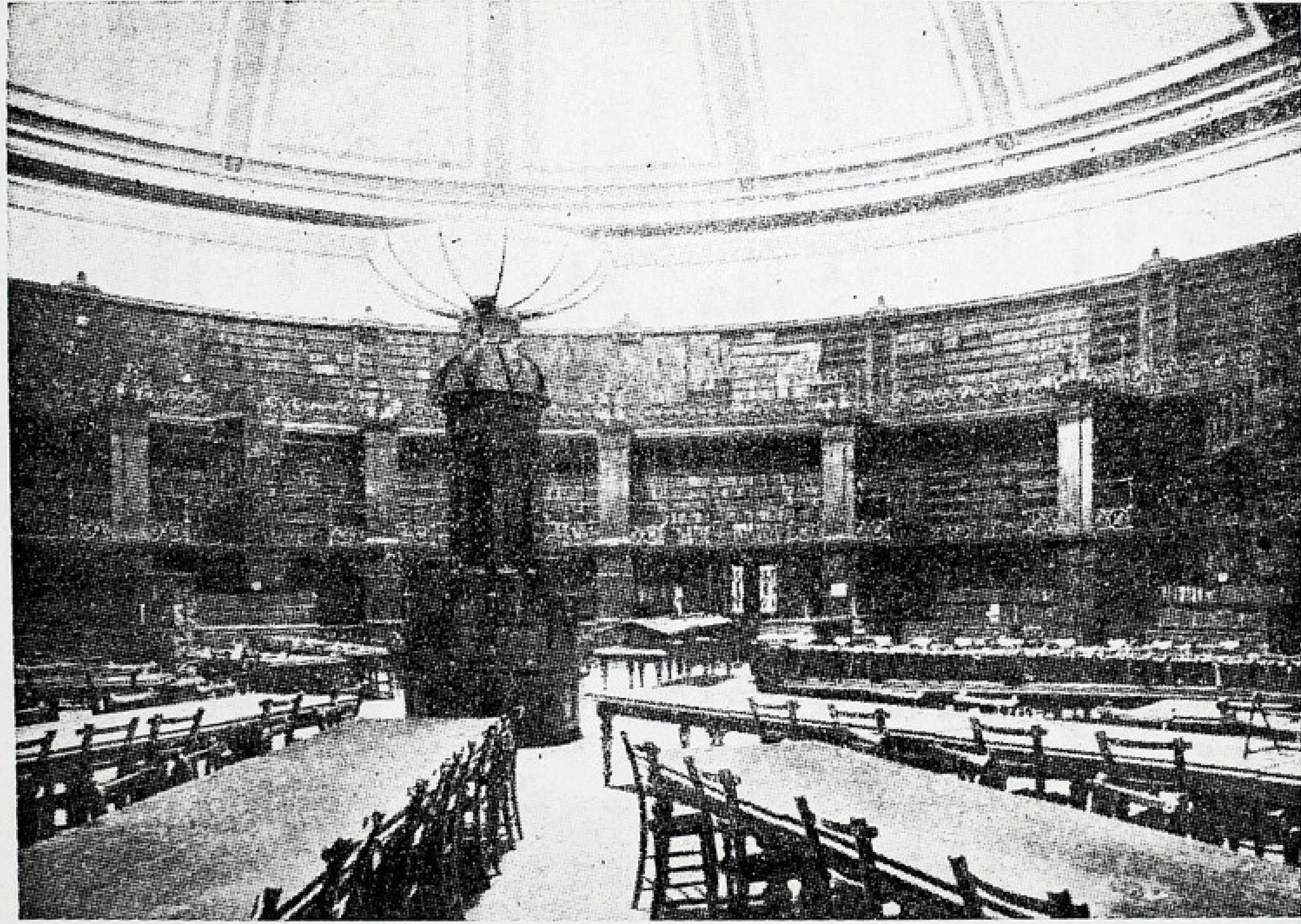
Книжка, дякуючи фототипії, цинкографії, геліографії, красна, гарна, як коли — декорована. Прокидається бажання створити гарну, до середніх віків подібну, книжку. Обгортка книжки (окладинка)— стиль, рисунок, через заглиблення буржуазії в питання психології, інтуїції, естетики, то-що, поволі звязується з змістом книжки, малюнок — символ змісту. Набирає моди красива оправа книжки.

Для народа видаються бібліотечки—серії „корисних книжок". Дешевиною вони конкурують з лубочними, випираючи їх. Серії „класиків", бібліотечки з природознавства, техніки, мистецтва. Все це сплітається в одно з порнографією, з літературою карного розшуку, пінкертонівською, то-що. Християнські спілки молоди, ліги жіноцтва видають теософські, протестантські, католицькі книжки. Партійні організації, в міру можливости, збираючи гроші копійками, друкують та розповсюджують марксистську літературу.

Типи бібліотек у цей час: академічно-наукові; публічні міські; народні; пришкільні; вуличні; нелегальні. Бібліотеки державні і приватні. Приватні не тільки дома у громадян, а й такі, що видають книжки за платню додому; книжки здебільшого невисокого ґатунку.

Для міських бібліотек в Німеччині та в инших країнах складають провідники по бібліотеках „такого-то міста".

При бібліотеках відчиняються частіш та частіш і читальні (див. мал. 14). Це справа нова в бібліотечній практиці. У старому світі і за часів середнєвіччя бібліотека була разом з тим і читальнею; за доби великої французької революції виникли „кабінети на читання",—виникли під тиском мас, що стихійно

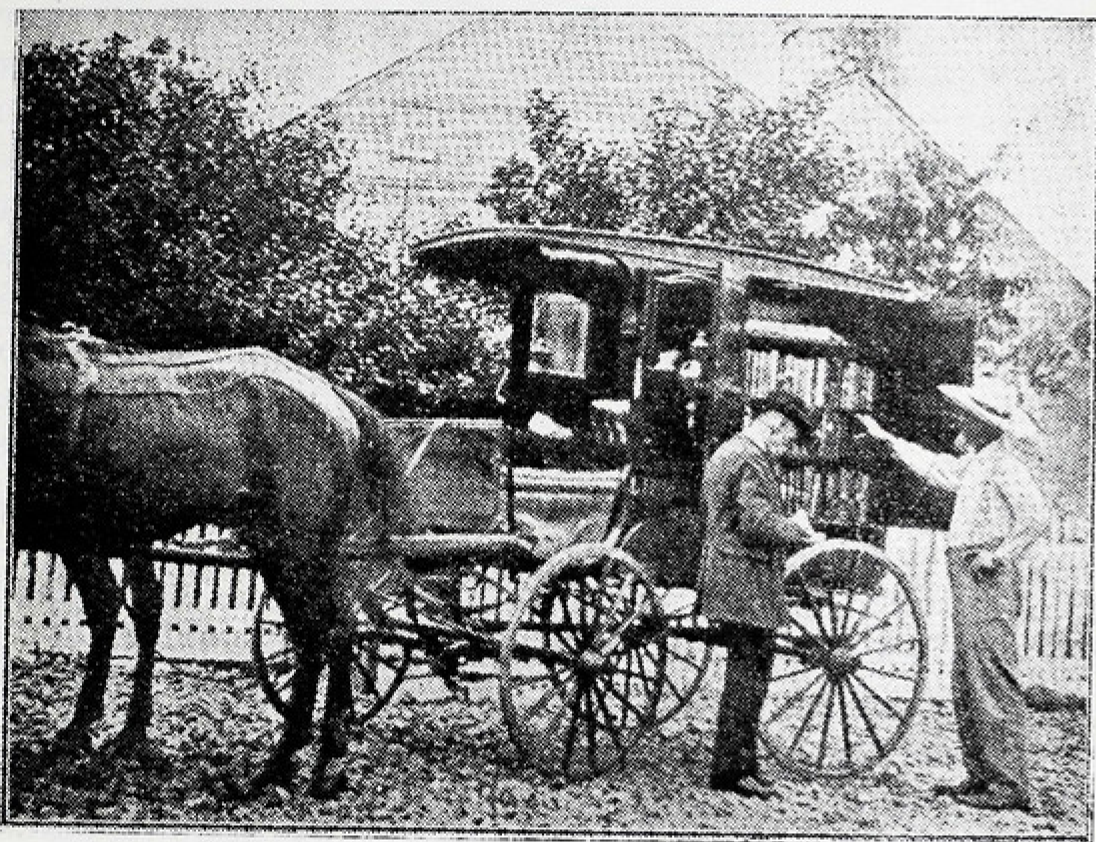
Мал. 14. Читальня заля Ліверпульської бібліотеки.

прагнули читати книжки. Тільки з розвитком книжної та газетної техніки з'явилася можливість видавати книжки додому з бібліотеки та заводити читальні. Нову книжку можна й переглянути ще до технічної праці з нею; цінні, рідкі книжки приступні читальникові. Вироблено форму постійної праці з читальником — читальні надається той чи инший вигляд; інформаційна праця; вирізки з газет, підкреслювання важливіших відомостей та статей по газетах — більш глибоке оброблювання читальника з громадською чи політичною метою. Не тільки книжка, а й читач — теж об'єкт діяльности бібліотеки. Фінансовий капітал вимагає звязування, притягання до громадської праці. Він соціялізує маси більш, ніж капітал промисловий. Конче треба, щоб кожна людина щодня була в курсі того, що робиться в світі. Незнання загрожує кешені і дуже болюче відбивається на підприємствах, навіть на приватному житті кожного, хто тільки поклав свої гроші до банку. Ось відки випливає потреба в інформаційній праці бібліотеки, читальні; ось звідки береться й сама читальня.

Пролетаріят инакше поставить працю: читальня потрібна пролетаріятові не за-для знайомства, який курс карбованця, вона йому потрібна цілком для иншої справи. Але початок читальням зробив фінансовий капітал. Фінансовий капітал міняє й характер публічних та народніх бібліотек. Він проти того, щоб вони відокремлено існували; він проти бібліотекарів-анальфабетів, він проти роботи виключно з книгами. Він має на меті весь час і читача. Зате він цілком виразно виявляє бажання, щоб бібліотекарями були такі люди, які-б проводили його класову політику. Безпосередня небезпека примушує освічувати робітників, але освічувати так, як це корисно і в інтересах капітала; треба переконати робітників, довести їм корисність, важливість

і неминучість капіталістичного розвитку; покликати їх до участи в справах капіталу, в розумінні всіх заходів, що робить капітал.

В Америці з 1893 р. розгорнули величезну мережу пересувних бібліотек-книгозбірень — приставляють книжки на авто та в екіпажах аж до

Мал. 15. Екіпаж для розвозки книг Вашингтонської Бібліотеки.

найдальшої хатини робітника, на села й висілки (див. мал. 15). Позаводили силу дитячих бібліотек, бібліотеки за-для сліпців.

За рік 1908-й статистика нараховує всього 2298 бібліотек, що мають більш як 5000 томів кожна бібліотека; 4372 бібліотеки, що мають більш як по 1000 томів кожна; 2700 бібліотек менш, як 1000

книжок. Опріче того, десятками, сотнями тисяч примірників нараховують пересувні.

У бібліотечній практиці найбільшу увагу звертають на інформаційну працю бібліотеки (курс долара, будівля водотягів, фабрик!) та на техніку швидкого задоволення вимагання читальника. У бібліотеці, наприклад, в Чикаго, щоб одержати якусь книжку, треба згаяти 3 хвилини. Додому бібліотека видає до 10.000 книжок на день. Бібліотека у Нью-Йоркові видає на рік більш як 4.000.000 книжок. Величезна „бібліотека конгреса“ (відкрита в р. 1800) має більш, як 1.000.000 книжок і більш як 300 душ службовців, що працюють у ній. В американських бібліотеках каталоги (систематичний, абетковий і особливо предметовий), індикатори, електричне подання книжок — поставлено зразково. На психологію читальника, на педагогічний підхід до нього, на методи контрольних запитань підчас повороту книжки — на все це не звертається жадної уваги; мало також присвячено уваги і громадській організації читальників. „Подготовка читателя“, так звані „Бібліотечні уроки“, що зараз провадяться, поверхово торкаються всіх питань *).

В р. 1876-му М. Дьюї, американський бібліотекар, дав десятичну класифікацію книжок; цим він поклав початок більш швидкому та гнучкому цифровому позначенню відділів; цю класифікацію прийнято тепер по багатьох країнах, в тім числі й у нас в УСРР.

Коли ми пригадаємо собі систему Мартена (1705 р.), то побачимо, що система Дьюї має на собі відбиток тієї першої системи. Кажуть, що Дьюї повернувся до Бекона, розвинув власну систему за

*) Див. Escher Amerikanisches Bibliothekwesen. Tübingen 1923, а також Хавкина Л. Б. статті в „К. Биб-р'і“ №№ 4—5 і 12 за 1924 р.

філософською системою Бекона. Але не підлягає сумнівові, що в основі бібліотечної класифікації у Дьюї лежить французька система Мартена.

У Бекона головні поділи:	У Дьюї (у розвиток системи Мартена *):	
I. Пам'ять—Історія.	I. Розум	1. Філософія. 2. Теологія. 3. Науки соціяльні:
		4. Мовознавство. 5. Природознавство. 6. Застосовані науки.
II. Уявлення—Література і поезія.	II. Уявлення	7. Мистецтво. 8. Література. Критика.
III. Розум—Філософія. Теологія.	III. Пам'ять	9. Історія. Географія. Біографія.

Звидси десять відділів, що позначаються не словами, а відповідною цифрою: 0 — загальний відділ. 1 — філософія, логіка, психологія, етика. 2 — Релігія. 3 — Соціяльні науки. 4 — Мовознавство і т. д., кінчаючи 9 — Історія, географія, біографія.

Кожний відділ поділяється на 10 підвідділів, кожний підвідділ дістає у вказівці цифру відділу та чергове ч. підвідділа. Наприклад: 5 відділ розбивається на 51—математика, 52—астрономія, 53—фізика і т. д. 50—загальні питання з природознавства. Кожний підвідділ може бути розбитий на 10 груп і книжки відповідної групи дістають указівку з 3-х цифр. Наприклад: соціялізм 335; критика 809; наука про електрику 537, то-що.

---

*) Дьюї відповідно розвинув систему англійця Гарриса В. (1870 р.), але система Гарриса була вироблена в розвиток системи Мартена.

У великій бібліотеці приписуванням цифр з правого боку можна як завгодно легко й швидко розбити підвідділ, коли він розростеться на групи, групи на підгрупи, щоб зручніше було знаходити після шифра потрібну книжку. От які кроки зробила бібліотечна техніка.

В Англії: певної статистики бібліотек немає. Після приблизного підрахунку їх є 1600. Книжок у них до 8.000.000 до видання додому і 4.000.000—на читання на місці в бібліотеці. З 1918—19 р. почався розвиток сільських біб-к — пересувних на авто.

Із англійських колоній добре поставлено справу в Австралії – більш як 1000 громадських бібліотек; у Південній Африці 100 бібліотек з 300.000 книжок.

Американський історик Брукс ось як характеризує европейські бібліотеки, порівнюючи їх із американськими: „У Паризькій Національній бібліотеці, щоб одержати книжку, треба згаяти одну годину часу; в Бриганському Музеї—півгодини; а у Вашингтоні—5 хвилин“ *). У бібліотеці Чикаго треба на це, як ми вже знаємо, 3 хвилини. В бібліотеці Британського Музею є більш як 2.000.000 книжок і 60.000 рукописів.

У Німеччині, за відомостями Шульца, є коло 6.000 народніх бібліотек. Багато з них невеличкі і вбогі. З 1923—24 р. почався розвиток дрібних сільських бібліотечок. Зате по великих містах прекрасні бібліотеки англійського зразка. Наукові бібліотеки Німеччини, як про це вже тут згадувалось, існують здавна за-для громадського користування. Равмер, повернувшись з подорожи по Америці, агітував у Німеччині за єдину загальноосвітню бібліотеку. Та коли

---

*) Чарнолусская Е. „Общ. библиотеки в Америке“. П. 1920, стр. 46. Escher H. Amerikanisches Bibliothekwesen. Tübingen 1923, стр. 88.

йому не пощастило здійснити свою мрію, то це зробив остзейський німець Бухгольц, якого царський російський уряд вигнав із Росії; в р. 1907-му Бухгольц доконав об'єднання народніх бібліотек із публічною— центральною бібліотекою. Цей таки-ж Бухгольц у Берліні перший організував при бібліотеках читальні (1895 р.).

У протилежність до бібліотеки американської, німецька бібліотека за останні роки працює над педагогічними проблемами—підхід до читальника, читальницька психологія, читальницькі гуртки. Видатний бібліотекар В. Гофман провадить боротьбу з рутиною в бібліотечній справі, намагається перевести НОП в бібліотечній праці, вивчення книжок, відповідність книжок до різних типів читальників, керовництво читанням *).

Франція нараховувала на початку XX століття 15.000 пришкільних бібліотек та 25.000 народніх. Разом 40.000 бібліотек, які поставлено було з усякого погляду кепсько. У Парижі-столиці 84 бібліотеки, але тільки одна четверта частина їх має окреме помешкання за-для видавання книжок і за-для читання. Решта-ж міститься по школах, там їм призначено по одній кімнаті, через що абонемент і читальня заважають одно одному **). Мається перевести реформу французьких бібліотек. Зближена Франція з Америкою. В часи імперіялістичної війни висилали на фронт бібліотеки за співучастю „Американської публічної бібліотеки в Парижі".

У Паризькій Національній бібліотеці є більш як $2^1/_2$ мільйони книжок та 100.000 рукописів. В

---

*) Хавкина. „Из прошлого германской народной библиотеки", Див. „Красн. Биб-рь" № 1 (4) М. 1924 і № 4 за 1925 р.

**) Х. Г. „Из хроники иностранных библиотек". Див. „Красный Библиотекарь", 1924, № 8 (11).

1923 р. в Національну біб-ку увійшла як частина біб-ка Мазаріні та біб-ки св. Женев'єви й Арсенала (див. мал. 16).

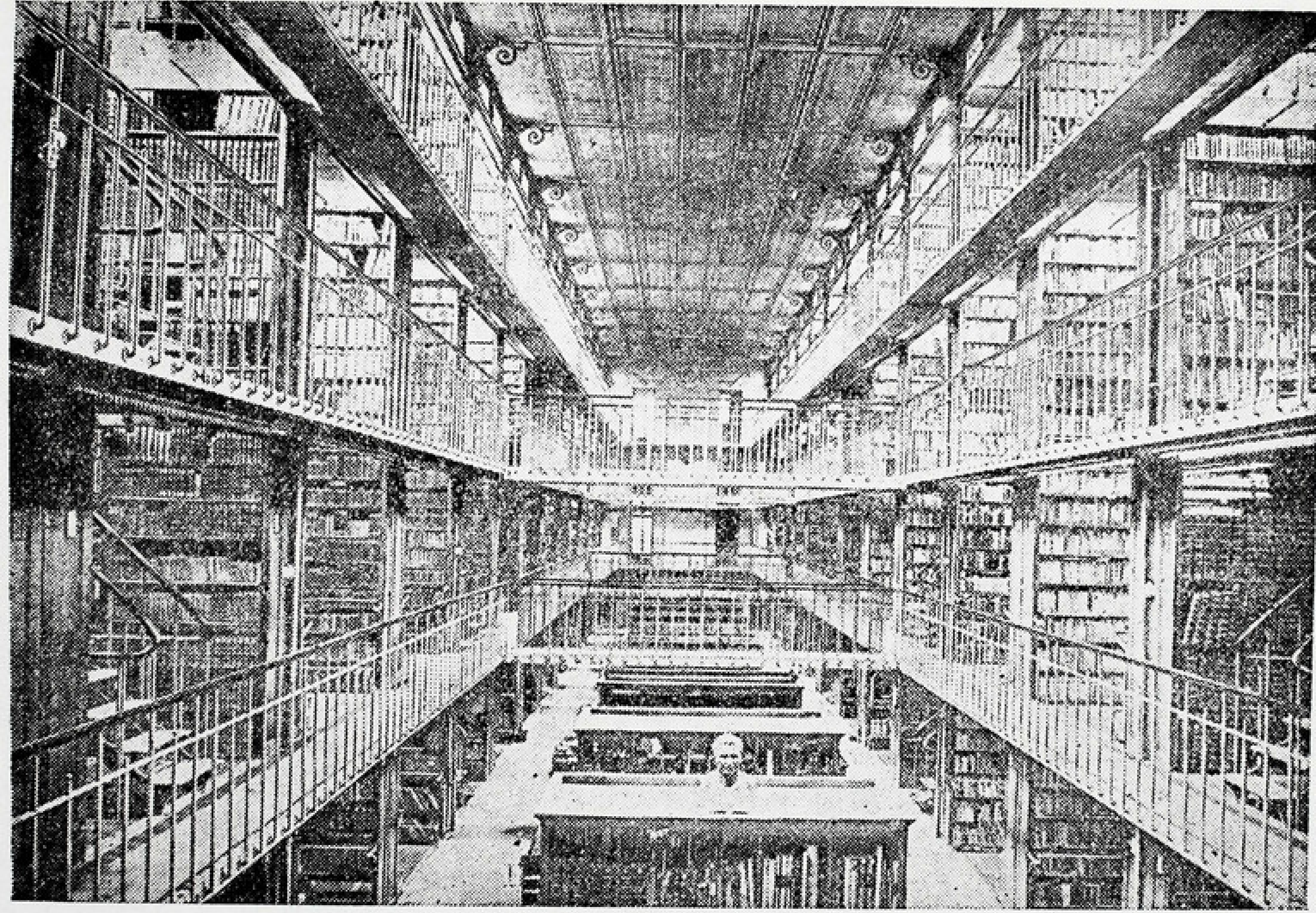
Бельгія має 140 бібліотек. Відсталість страшенна. Останніми роками розвиваються добре робітничі бібліотеки.

В Італії властивість державних і університетських бібліотек та, що вони загально приступні. З 1908 року книжки стали видавати і додому; відчинено бібліотеки й вечорами. Національна біб-ка імени Віктора-Емануїла найбільш поповнювана. Народні бібліотеки в доброму стані. Є й деякі особливості в бібліотечній справі Італії. Так, наприклад, бібліотеки Мілану та його околиць не мають красного письменства, а тільки популярно-наукові та наукові книжки.

В Еспанії найбільш цікаві біб-ки середніх шкіл. Але починається розвиток бібліотек взагалі. Багато уваги книжкам, що написані східніми мовами.

У Данії народніх бібліотек є багато. Знання в народніх масах добре поширено, а, дякуючи селянським університетам, попит на книжку величезний. У Копенгагені 12 міських бібліотек із чотирма читальнями. На провінції по містах 50 громадських бібліотек; по сільських місцевостях 800 народніх, які утримуються або на місцеві кошти або на урядову субвенцію. Існує в Данії бібліотечна мережа, яка охоплює геть усі бібліотеки, починаючи від невеличкої сільської й кінчаючи державною в Аархусі, яка править за базу за-для пересувних книгозбірень, що розсилаються по всій країні різним товариствам, клубам, гурткам самоосвіти. Видано вже кілька великих праць в справі бібліотечній.

У Норвегії за малим не по всіх містах є міські та наукові бібліотеки. Сільських бібліотек

Мал. 16. Книгосховище Паризької Національної Бібліотеки.

налічують до 800. Чудесно поставлено справу пересувних книгозбірень по окремих громадах.

У Швеції невеличких народніх бібліотек більш як 3000, що налічують книжок 1.000.000. Виникли вони пізно. Ось їхня коротенька історія: перші народні бібліотеки було відкрито в 30-тих роках минулого століття; в 50-тих роках духівництво багато працювало над відкриттям міських бібліотек. Шкільні закони 1856 та 1859 рр. дозволяють середнім школам відчинити свої бібліотеки мешканцям міст за-для користування ними. Нарешті виникають народні бібліотеки, але читання по них платне, це тому, що бібліотекам треба мати власний „прибуток", бо тільки тоді уряд дає невелику субвенцію у вигляді книжок.

Бібліотеки з читальнями тільки заводяться. В 1922 р. почали об'єднувати міські „публічні" біб-ки з народніми.

Велику вагу мають бібліотечки за-для самоосвіти при 3000 гуртках самоосвіти. З цих бібліотечок видають книжки і стороннім людям, не членам гуртків. Ці бібліотечки мають книжок усього до 500.000. Від р. 1910-го все частіш роблять спроби заснувати суто робітничі бібліотеки.

У Голандії було в році 1900-ому народніх бібліотек 354 з 244.799 томами книжок. Властивістю цих бібліотек буде — занятність книжок. Науково-популярна література трапляється тільки з 1910—1912 рр. З державними бібліотеками справа стоїть краще. Їх є тут: одна велика державна і чотири університетських. На всі бібліотеки уложено одного зведеного каталога. Бібліотечна література чимала. Видається два бібліотечних часописи.

У Швайцарії — бібліотечна справа підо впливом Німеччини. Багато вже є книгозбірень, але ні одної національної. Велика біб-ка — центральна

міська в Цюриху. Мається в неї „зводний“ каталог всіх бібліотек міста. Взагалі на зводні каталоги та на предметовий каталог звертають все більшу та більшу увагу в бібліотеках З. Европи.

У Чехо-Словаччині бібліотечна справа зробила великий поступ. Кількість бібліотек за останні два роки збільшилася на 15%. Кількість книжок — на 30%. По містах, де є більш як 2000 мешканців, нараховується 276 бібліотек чеських із 700.000 книжок. По містечках та селах — 2.609 бібліотек із 650.000 книжок. Є крім того німецькі бібліотеки, які налічують 280.000 томів. Читальників по більших бібліотеках нараховується до 130.000; по менших — 112.000, отже не дуже багато. Гроші на утримання почасти дає уряд та місцеві управи, почасти різні товариства. За читання береться платня.

В Індії. Країна числом людности втричі більша за С.Р.С.Р., але про бібліотечну справу людність досі поняття не має; пояснюється це численністю різних сект, різними алфавітами, що існують у країні за-для різних пануючих мов та анальфабетизмом людности. У напівфеодальній Індії досі переважає вивчання на пам'ять, а не читання книжок. Р. Тагор вивчає із співаками власні вірші й вони розносять їх по країні. По відомостях Л. Б. Хавкіної, тільки в Бароді та Нироді, тільки в оцих двох напівнезалежних державах Індії укладається бібліотечна мережа на зразок американської і закликано за-для цієї справи бібліотекарів-американців. Центральна бібліотека в Бароді має до 100.000 книжок. Вона-ж таки має фонд за-для пересувних книгозбірень на 200.000 томів за-для міста та сільських місцевостей, що не мають бібліотек. Сталих бібліотек сільських є 600, а з них 39 мають власні будинки. Опріче того по селах є 91 читальня. Усі бібліотеки, що складають мережу, безплатні. Крім цих бібліотек

є ще на всю Бароду 15 бібліотек, що з них користуються за платню. Центральна бібліотека видала за останній рік 97.000 книжок, а по околицях міста пересувними книгозбірнями дано 6000 книжок. Газети по бібліотеках читають у г о л о с.

У К и т а ю книжкова справа розвивається з старовинних часів; друкарська справа знана в Китаю з п е р ш и х віків по Христовому Різдві. В році 933-му друкування книжок у Китаю широко вживалося. Та через особливості китайської мови друкування книжок у Китаю обмежувалося табличним способом з дошки, а не рухливими літерами. Література та мистецтво відзначалися багатством та дивною таловитістю. На жаль, Европа ще мало знає їх. Публічні бібліотеки, через напівфеодальний господарський побут, пристали у своєму розвиткові. 10-ть років тільки тому, як розпочалася бібліотечна справа в американському розумінні цієї праці. Американські-ж інструктори допомагали організувати цю справу. До американських бібліотечних шкіл з 1914 року посилалося що-року 1—2 китайці.

Нарешті, в Я п о н і ї, після славнозвісного декрету 1872 р., про загальну освіту, з кінця XIX століття ширяться по краю бібліотеки, провадиться в цій справі наслідування практики Америки. „Поруч багатих наукових бібліотек — державних і університетських — де майже однакова кількість книжок азійськими і европейськими мовами, організовано вже більш як 300 публічних бібліотек з книжками тільки японською та китайською мовами... По великих містах публічні бібліотеки мають дитячі відділи, упорядковують виставки книжок, лекції, бесіди, одно слово—вживають усіх новітніх методів культосвітної праці. У Токіо, Кіото та Осака побудовано за-для публічних бібліотек прекрасні спеціяльно-пристосовані будинки... Маються бібліотечні школи, бібліотечні

курси то-що" *). За-для женщин - читальниць упорядковуються по бібліотеках окремі кімнати. В році 1914-му Японія нараховувала більш як 200 народніх бібліотек.

Землетрус 1-го вересня р. 1923-го знищив майже всі бібліотеки й поновити їх — це справа дуже й дуже тяжка **).

Уважний читальник одразу запримітить, що відставання цілої низки країн у бібліотечній справі було не без причини. Навпаки, по країнах, де промисловий та фінансовий капітал міцніє, там і бібліотек більше й працю по них добре організовано. Бібліотеки утримує та класа, яка порядкує в країні.

Друга група бібліотек — бібліотеки партійні, професійні, різних організацій, робітничі — не потрапили в статистику. Профспілки, партклуби с.-д., комуністичні, анархістів добирають сотні бібліотек у кожній країні. Иноді великі такі бібліотеки ховаються в підпіллі, на приватному помешканні, на руках у робітників, у профспілці, то-що. Робітнича класа обходиться без буржуазних бібліотек і без буржуазних бібліотекарів, хоча-б із американськими методами підходу. В Америці, в Англії, в Італії, в Швеції, у Бельгії можна констатувати значну працю робітничих бібліотек ***).

Робітнича бібліотека зацікавлена не тим, щоб виробити у робітникові світогляд, а тим найбільше, щоб розвинути в нього волю до акції, до чинности. Специфічні риси, що властивими суть німецьким, французьким та англійським соціял-демо-

---

*) Хавкина Л. Б „К характеристике библиотечной жизни за рубежом". Див. „Красный библиотекарь", 1923. № 1.

**) Х. „Из хроники иностранных библиотек", Див, „Красный библиотекарь", 1924, № 4—5 (7—8).

***) Див. низку статтів про освіту робітників за кордоном у „Комун. Просвещ.", №№ 3 (9); 4—5 (10—11) то-що.

кратам та соціялістам, відбиваються, звісно, і на профспілчанських та на робітничих бібліотеках.

Але бібліотеки все-ж не мало виховують і правдиво-революційних робітників, тих проводирів, які відкидають геть вагання й розпочинають революційну практику. Їх виховало життя, але їх виховала та загітувала й книжка, бо-ж окремі прояви життя тільки книжка звязує, тільки книжка об'єднує та вказує шлях до волі. Ніхто, як книга та бібліотечка, скупчила енергію й скерувала на певну путь.

XIII.

Історія українських бібліотек.

Історія бібліотечної справи українського народу через складні обставини, за яких увесь час розвивалася Україна, має в собі дуже багато цікавого, а через це на цій історії варто зупинитися та розповісти її окремо.

З причин браку місця, ми мусимо тільки конспективно вказати на важніші етапи, які перейшла українська бібліотечна справа.

Загальний хід розвитку бібліотек відповідає, звісно, законові, який досить докладно висвітлено на протязі дванацяти попередніх розділів; але в історичному викладі справа, одначе, не так просто виглядає, бо-ж треба перебігти розвиток виробничих сил, отже й економічну структуру і всі явища розумового життя народу, якому судилося пережити велику трагедію; народу, який після спустошення країни монголами зіткнувсь з менш культурним, але більш войовничим литовським народом, зіткнувся з Литовською державою та довгий час розвивався, сполучивши свою долю з цією державою; який пережив польську кормигу по Люблинській унії, який стогнав та боронився сотні років од потужного Кримського хан-

ства та Туреччини; який здобувся на силу, щоб організувати опір грабіжникам, і звільнився після героїчної боротьби від гнобителів — звільнився за-для того, щоб наново потрапити у ярмо Московського (потім Російського) царства та Австрії і, мало не все загубивши, бути в тому ярмі аж до останніх років.

Уперше ми здибаємо український народ у патріярхально-родовому побуті. Наші слов'янські предки були під перехресним впливом вищих культур — Візантії з півдня та різних культур, що виникали за різних часів в Азії — перської, сирійської, середнєазійської, індуської. Ми знаємо про високу культуру арабів та Візантії — впливи передавалися купцями й через безпосередні стосунки з кочовиками. Ці факти пояснюють досить швидкий темп розвитку книжкової та бібліотечної справи. Коли в VII столітті патріярхально-родовий побут, то в IX — X ст. ст. князі не залишаються без упливу візантійської культури, приймають християнство, допомагають поширенню письменництва.

Є вказівки на існування письменництва на Україні - Русі ще в перед-християнську добу (текст умови Олега та Ігоря з греками; посвідчення арабів). Франко вважає за дуже правдоподібне, що по таких старовинних центрах, як Київ, Чернігів, Новгород, Переяслав, що мали торговельні стосунки із цивілізованими народами Заходу та Півдня, знання письменництва грецького, латинського або ґотського повинно було існувати у більш - менш широких розмірах. Християнство в X столітті принесло в українську церкву початки письменництва, казаннів місцевою мовою, писання літопису, опріч грецьких літургійних книжок, які, безперечно, були потрібні за-для церковних одправ.

Прийняття християнства зміцнило стосунки з Візантією та Болгарією. Із Візантії ми дістаємо цер-

ковні книжки, збираємо перші бібліотеки при церквах та манастирях.

Із Болгарії, що прийняла християнство ще перед нами, іде церковно-слов'янська мова та переклади з грецької мови. Разом із перекладами доходять із Болгарії й оригінальні твори — легенди, єресі, наприклад, богомільська, апокрифи. Варязький та ґотський впливи залишаються невиразними нам. Більш сильний уплив був, як каже Франко, євреїв. Від євреїв перенесено легенди, апокрифи (Соломон та Китоврас), приповістки, єресі.

Візантія, опріч книжок святого письма та церковних служб, дала: 1) силу навчальної літератури; 2) зразки історичної літератури; 3) початки природознавства (по таких книжках, як Шестоднів та апокрифи); 4) зразки красного письменства (церковні співи, повісті та пісні світського змісту) і 5) церковне канонічне право.

На жаль, Візантія не дала нам знайомства із старокласичним письменством та з наукою, не дала можливо через те, що в ній самій наука була вже не в шанобі, та й Україна-Русь не була здібною засвоїти її (Франко, Пипін).

Вплив Візантії та арабів обмежувався, як бачимо, церковними моральними та навчальними книжками та деякими легкими легендами, повістями, творами з поля географії та космографії.

Вони були до смаку напівпоганинові, напівхристіянинові, даючи волю народній творчості. Книжки по манастирях та церквах були до послуг духівництву, князеві, читав їх переписувач. Народ не читав, а вивчав з вуст і передавав все, що цікавило його, що було зрозуміле за-для нього. Народ сам творив „усні книжки".

Отже, в історії української бібліотеки повторялося те саме, що й на Заході. Патріярхально-родо-

вий побут, а слідом за ним, князівсько-дружинний, в наслідок переходу родової організації в територіяльно-міську, не могли утворити бібліотеку, як ми її розуміємо. Тільки після феодалізації України-Руси з X століття, разом із згромаджуванням земель князями-феодалами та з поширенням християнства, відбувається й поширення письменности та збирання книжок. Володимир Великий, що його прозвали святим, уже не князь-дружинник, піклується книжками; Ярослав Мудрий ще виразніш береться за запровадження бібліотек.

Однією рукою Ярослав боровся з кочовиками та з Польщею, а другою зміцняв міста та організовував громадське життя. „Прилежа книгам и почитая є часто в нощи и в дне“ — каже про Ярослава старий літопис. Ярослав збирав книжки, здобував їх із Греції, з Болгарії, тримав силу переписувачів, піклувався перекладами з грецького того, чого бракувало болгарською мовою. Ярослав укладає збірку юридичних приписів під назвою „Руська Правда“, запозичуючи дещо з візантійського права. У Києві, в Софіївській церкві (нині собор), що збудував її Ярослав Мудрий, було зібрано чималу бібліотеку. Є згадки про сувої Ярослава I. Бібліотека збирала сувої та зшитки, чотирьохкутні книжки з окремих зшитків, з пергаменту.

По смерті Ярослава переходова доба до феодалізму, що охоплює XI — XII століття, не проходила спокійно.

Завзята класова боротьба, заворушення серед селян, що обставали проти визискування тих селян боярами та князями; городяни, що захищали віче — все це не давало феодалам закріпитися.

Опріч того, і князі-феодали ворогували один із одним, намагалися всістися на кращій землі. На-

скоки половців все збільшувались *). Повстання у Київі, боротьба князів, напади — все це допомагає, коли не згромаджуванню бібліотек, то збиранню та читанню книжок, укладанню збірників різного змісту, а також веде й до початків літопису, бо-ж інтерес до політики викликає й інтерес до історії. Син Ярослава Мудрого Святослав наповнював „клѣти свои книгами". Зразки збірників, уложених систематично,прийшли з Болгарії (збірники Святослава 1073 і 1076 рр.). Частину книжок переклали знову-таки з грецької мови. Духівництво дає канони, пісні, життєписи, пише казання, провадить літопис. Київо-Печерський манастир, Софієвський собор мають книгозбірні. Надто великий вплив мав Київо-Печерський манастир, тямущіші ченці займалися переписуванням книжок та оправою їх. Ігумен Теодосій високо цінив цю працю й сам виготовляв прядиво на оправу. Іларіон без устанку списував книжки на пергамент, а Нікон оправляв у товсті дерев'яні палітурки, обтягнуті воловою шкурою. Так було за перших віків християнства **).

Коли єпіскопи були спершу із греків та болгар, то у першій половині XI століття єпіскопами настановляються місцеві люди. Київо-Печерський манастир — це був розсадник освіти в ті часи. Опріче манастирів, ми здибаємо ще інші книгосховища. Так, наприклад, були тоді ще домові церкви — по 600, 700 таких церков було у Київі. Людности у Київі налічувалось до 100.000 душ. Можна гадати, що панство тих часів, верхні шари меш-

*) Під роком 1204 зустрічаємо вказівки Лаврентієвського літопису про книжки, захоплені у Київі по церквах та манастирях половцями і військом Рюрика та Ольговича.

**) Про рукописну книжку цієї доби див. Маслова О. М. Рукописна книга. ДВУ 1925 р.

канців мали на XIII століття деякі книжки у себе вдома. Багаті люди заводили своїх священиків, а ці завжди мали книжки за-для церковних відправ, для читання за трапезою і т. п.

Князі на честь своїх патронів (по містах та поблизу їх) будували манастирі і таким чином поширювалося збирання книжок, звісно, церковних. Князі робили вклади до манастирів книжками. Треба признати, що книжка в ті часи була добре поширена, а поширення це стоїть у звязку не тільки з життьовими потребами, але і з впливами на країну з Півдня, Сходу та Заходу. З Угорщиною та Польщею провадилися повсякчасні стосунки. Часті подорожі, торговельні стосунки — все це намножувало книжок на Україні.

Народ жив покинутий на призволяще що-до освіти, тимчасом як про духівництво, князів та боярів цього не можна сказати. Іларіон, Кирило Туровський, Володимир Мономах, а також його батько Всеволод були дуже освіченими людьми, вони знали грецьке богословіє й навіть риторику, збирали книжки й витрачали великі гроші на купівлю їх.

За науку визнавали, звісно, тільки богословіє; письменність була потрібна тільки тим, хто віддавав себе на служіння церкві. За-для світського люду, навіть за-для дружини князя (тепер—боярів) книжка не могла мати великої ваги. Тільки манастирі, духівництво та окремі князі користувались із книжки, як знаряддя, як підручника. Але все-ж книжка була й бібліотек нараховувалось багато.

—

На початку XIII століття насунули з Азії монголи й вчинили Україні сильний удар. Окремі князівства: Київське, Чернігівсько-Сіверське подробилися на багато дрібних князівських панств. Одне тільки Галицько-Володимирське князівство здобулося

на силу й існувало далі. Галицький Ярослав (ще задовго до татарського нападу) піклувався поширенням освіти, заводив школи при манастирях, збирав бібліотеки. Татарський напад поруйнував багато книгозбірень на Україні, але Галицько-Володимирське князівство заховало свої. Сюди тікали з поруйнованих татарами місцевостей ремісники, артисти, ченці. Укладалися дружні стосунки з Литвою, провадилися жваві торговельні зносини з німецькими містами. Столиця Галицької землі переноситься, щоб забезпечити від татарських нападів, із Галича до Львова. Львів та Володимир — тепер найбільш могутні та культурні центри України. Ще з XII століття існувала бібліотека у Володимирі. Князь Володимир (1271—1289) відомий, як філософсько-освічена людина, енергійний і розумний, він любив книжки і збирав їх.

Галицько-Володимирське князівство в XIV столітті стає частиною Литовської держави. Литва приєднала до себе-ж таки і Київські землі, Поділля й Волинь. На півночі виникає Московська держава. Тут іде життя цілком осібне від життя України: там своє письменство із самобутніми особливостями. На Україні виробляється література окремішна від півночи; книгарська й бібліотечна справа розвивається инакше. Литва, як менш культурна держава, не заважала розвиткові України. Навпаки, Литовська державність переймає від України її мову за-для державного і культурного вжитку литовського народу; але вплив Заходу на Україну був великий, цим почасти можна пояснити те, що українські бібліотеки принаймні на три століття випередили у своєму розвиткові бібліотеки Московщини (руські).

———

Україна в XIV столітті повертається, як каже Франко, обличчям до Заходу. Нова держава Литовсько-Українська була фактично більш українською,

ніж литовською; дев'ять десятих території та людности цієї держави були українці або білорусини. Спершу мова, релігія, звичаї панували українські. Але стосунки Литви з Польщею—торговельні зносини, шлюб литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвигою (1386 р.)—зміняють стан речей. Литовські князі, простуючи шляхом західньої практики, зміцняють державу, касують уділи; отже, утворюється феодалізм на зразок Західньої Европи. Симпатії Витовта, Сиґізмунда, Казиміра — католиків хилилися не в бік української культури, а на бік західньої. Україну вкрили замки, вища класа була военною, а на міщанах, на хліборобській людності лежала повинність постачати поживу феодалам, зміцняти замки, обороняти їх підчас нападів. Князі українські втеряли свою міць і поставали що-найбільше намісниками; члени вищого стану поробилися звичайними підданцями, хоч вони й мали привілеї. Помічається перевага в е л и к о ї земельної власности, встановляється васальна ієрархія між землевласниками, про яку раніш, за удільної доби, ніхто й поняття не мав. З погляду культурного Україну треба поділити тепер ніби на три яруси — на горі литовські князі та шляхта; нижче — незадоволені удільні князі, що намагалися боронити свої уділи; міщани українських міст, духівництво по манастирях, де крилося бажання зберегти свої звичаї, свою культуру й навіть було стремління відокремитись від Литовської держави. А ще нижче — людність України, що була або тяглою, містилася десь коло замків та коло великокняжих дворів, або жила сем'ями по своїх дворищах, на хуторах. Як стояла бібліотечна справа? Перше — по княжих замках згромаджувались бібліотеки феодалів; феодали, вище духівництво (мітрополіти) мають стосунки із Заходом, звідти дістають книжки. Заснування перших університетів у Празі

(1348 р.), у Кракові (1400 р.); кінець XIV століття впливає сильно на Литовсько-Українську державність. Книжки духовного змісту, лицарська поезія, світські наукові книги дістаються до замкових бібліотек. Литву й Україну втягнуто через Польщу і політичні тісніші стосунки з Европою. Серед вищого стану відбувався процес виховання особи в дусі Західньої Европи. Навіть боярство обернуто на шляхетство й йому надано права, вироблені юридичною думкою Західньої Европи. Вітовтові (1392—1430 р.) не була чужою західньо-европейська освіта; князь Михайло Глинський вчився за кордоном, багато років прослужив у німецького імператора Максиміліяна, у курфюрста саксонського, в Еспанії, в Італії. Мітрополіт Ісідор тягне до католицтва. Зрозумійте, які книгозбірні мали всі ці особи.

Людність міст України та манастирі відзначалися освіченістю, але тяглися не до католицької культури Заходу, а намагалися розвивати та зміцняти власну культуру — українську. Тут зовсім инші книгозбірні. Тут Київ перед веде. Він утратив політичне значіння, але розвивався як торговельний осередок, мав вагу, як звязок із людністю півдня та з околицями взагалі, а також мав вагу як осередок православія. По бібліотеках манастирів переважає, звісно, церковно-навчальне письменство та літописи. Незадоволені удільні князі, що намагалися боронити свої уділи, нав'язують часто-густо стосунки з Московською державою і звідти дістають книжки православні, богослужбові, але не цураються і західніх упливів.

З половини XIV до половини XVI століття життя людности — міщан, городян, людей вищого стану та й усього люду взагалі — було дуже вбогим, перебувало у застою. Західня торгівля поширила коло матеріяльних потреб, допомагала економічному під-

несенню міст, появі ремества, мануфактурної промисловости. Звідси йшов розвиток самосвідомости, критичної думки, цікавість до наук. Усе, як і на Заході. Із Заходу було принесено і на Україну способи шукання істини — об'єднання, спілки, б р а т с т в а. У нас була вже мова про способи об'єднання ремісників, купців, студенства в Західній Европі. Німецьке (Магдебурзьке) право, запозичене Литвою й поширене і на Україну, давало можливість городянам об'єднуватись у цехи, в гільдії. Але ці об'єднання використовувала церква та удільні князі, що були проти каталицької культури. Українська церква, будучи позбавленою підтримки Царгородського патріярха (після опанування Царгороду турками) та моральної підтримки Литви, цілком опинилася на утриманні та піклуванні самого православного громадянства. Через це церкви з бібліотеками й школами поставали центрами організації релігійно-освітніх, а не суто економічних братств. Опріче оборони своїх економічних прав міщанство по містах гуртується і за-для освітньої праці.

Отже, кінець цієї доби визначається сильним піднесенням освітньої праці міської людности п о б р а т с т в а х, де згромаджуються бібліотеки спершу за-для релігійної боротьби, а потім і за-для політичної. Багато заможних людей заповідає свої книжки братствам і тим допомагають розвиткові по братствах бібліотек. Уся освітня праця братств згаданої доби знаходилась, звісно, найбільше у звязку з релігійними питаннями та почуваннями. В той час, як на Заході звільнялися від релігії, Україна, навпаки, у звязку з важким станом церковної справи вивчала церковні питання.

Панування старо-церковної мови по-за церквою падає. У письменстві бере гору мова місцева, з домішкою польських та латинських слів. Бібліотеки

манастирів, як бачимо, відрізняються від бібліотек феодалів, що в замках.

Нарешті, третє—найбільша маса людности сел, хуторів — і не марить про освіту, про книжки, про бібліотеки. Первісне натуральне господарство (навіть не рільництво) не викликає жодних вимог вищого порядку. Цілковита економічна відсталість характеризує тогочасну Україну.

Торговельний капітал, як ми вже бачили, почав чинити свій уплив. У XVI столітті торговельний капітал Західньої Европи міняє господарство Литви, Білоруси та України. Грошове господарство розвивається, міста вимагають хліба, на Україні хліборобство висовується на чільне місце. Феодалізм от-от упаде. У боротьбі з феодалізмом, з дідичами та шляхтою об'єднується міська класа, ремісники з сільською людністю. Українське міщанство та селяни об'єднуються під прапором „православної віри" *). Боротьба людности за православіє вимагає засобів поширення книжки.

При кінці XV століття німець Швайпольт Фіоль (1491 р.) приніс слов'янам друкарську справу. У Кракові Фіоль видрукував 5 церковно-слов'янських літургічних книжок. У XVI столітті друкує книжки білорус Ф. Скорина у Празі (1517 р.), а потім у Вильні (1527 р.). У Вильні-ж (1525 р.) упорядковується й перша друкарня. Друкарська справа розвивається у відповідну добу, коли боротьба людности за православіє вимагала поширення книжки. Братства засновують у себе друкарні та виявляють величезну акцію в цім напрямку.

---

*) Тисяченко. „Триста п'ядесять літ тому і тепер (1574 — 1924)" стаття в часопису „Бібліологічні Вісті", Київ, 1924, ч. 3.

Разом з південно-слов'янськими творами, позиченими иноді з латинських джерел, друкуються і сербські видання Божидара Вуковича (1536 — 38 р.). Московські утікачі Іван Федоров та Юрій Мстиславець в р. 1564-му починають регулярно друкувати книжки. Спершу друкарська справа провадиться у Заблудові, потім у Вильні, Львові. В р. 1574-му Іван Федоров друкує першу книжку на Україні, у Львові. Друкарня Федорова стає за підвалину для Львівського братства. Друкарні виникають у Острозі та по инших менш значних містах. У Київі та Чернігові — пізніш. Бібліотек тепер збільшується.

Зміст друкованих книжок — релігійний та релігійно-полемічний. Ще має силу церковно-слов'янська мова. З боку технічного справа стоїть кепсько: друковані книжки мають вигляд гірший, ніж рукописні. Найважніше та найцікавіше видання кінця XVI століття — це Острозька біблія — перше повне видання церковно-слов'янською мовою Біблії. З'являються й переклади євангелії на народню українську мову. Першим таким перекладом євангелії була так звана Пересопницька євангелія, що видрукувано її в рр. 1556 — 1561. Що-ж робиться по бібліотеках вищої класи?

Гуманізм та реформація в Европі (в XVI ст.) перейшли й на Україну. З'явилися різні секти — кальвінізм, то-що. Серед панства збільшилася цікавість, що й раніш була, до грецької та латинської книжки. Багато панів їде вчитися до західніх університетів. Світська книжка (старовинна книжка) переходить і на Україну — до бібліотек вищої класи, а потім і до бібліотек братств. В р. 1596-му друкується перша греко-слов'янська граматика „Адельфотіс". Заводиться сила шкіл та бібліотек при братствах. Утікач із Москви князь А. Курбський збирає книжки та робить багато перекладів.

Після Люблинської Унії Україна ще більше підпала впливові Польщі. Два типи життя спостерігаємо ми в цей час на Україні *). З одного боку — життя земель старої культури (Волинь, Київське Полісся та західнє Поділля). З другого боку, життя земель, що допіру стали залюднюватись та забудовуватись. Це ті землі, що тяглися геть на південь. По цих землях осідали ті, що не могли миритися з пансько-шляхетським та князівським пануванням. Люблинська унія відкрила шлях до економічного розвитку України. У Польщі розвивалася торгівля хлібом із Заходом. Через це Польща гнобила хлібороба, повертала його на кріпака, на раба. Багато люду тікало на південь. Хуторами та на промислах жили козаки, не визнаючи над собою жодної влади та утворюючи між собою спілки задля оборони один одного. Наприкінці XVI століття козацька організація „Запорожжя" була сильніша та організованіша за инші союзи. Цій організації довелося винести на своїх плечах боротьбу з Польщею.

Польща знехтувала приклад Литви й намагалась накинути Україні власну культуру та релігію. Польща економічно гнітила й визискувала людність України, віддавши її на поталу шляхті. Зрозуміло, що церковні братства боролися не тільки за релігію, але й політично, послаблюючи натиск шляхти та революціонізуючи людність. З Польщею можна було провадити боротьбу, протиставляючи її культурі культуру власну. Єзуїти, борючись із вільнодумством та з православієм, удавалися перш за все до школи та книжки. Братства мусіли пеклуватися освітою, повинні були дбати про те, щоб дати книжку своїм священикам, городянам, дати книжку навіть

*) Ефименко А. „История украинского народа". Вип. I.

широким масам люду. Сектантство, що було принесене з Заходу, зачіпало городян. Треба було переглянути старе, прокритикувати, підвести нові підвалини під нього. Просвітня праця, яку обстоювала реформація та за яку вхопилися єзуїти, потрібна стала і православію. Друкарні ширились не тільки по містах, але й по панських маєтках. Більша частина укр. панства дуже швидко покатоличилась і всю боротьбу винесли на собі братства. Ремісники, городяни, купці, деяке панство не гребували бути вкупі по братствах.

Друкарський варстат став жвавіше працювати в оборону православія. З'явилася полемічна література. Через те, що слов'янською або українською мовою провадити боротьбу з величезним числом книжок Заходу було тяжко, потрібні були не братські школи, а школа вища з грецькою та латинською викладовими мовами та з циклом „свобідних наук". Братства великих міст засновують такі вищі школи за-для боротьби з латинськими. У Львові, Луцьку, Острозі, Київі відкриваються перші бібліотеки з книжками світськими грецькою та латинською мовами.

У другій половині XVI століття князь Острозький Костянтин (1526 — 1608) засновує Острозьку Академію, гуртує коло неї вчених, заохочує їх до оборони православія. В р. 1615-му при Печерському манастирі засновується братська школа та друкарня в Київі, а Петро Могила організує Київську колегію, прозвану на честь фундатора — Могилянською; в цій Київо-Могилянській колегії жваво провадиться наука та освіта.

Університети на Заході, а з ними й наукові бібліотеки виникли в XII — XIII столітті. Феодалізм української бібліотеки закінчується при кінці XVI, на початку XVII століття, бо-ж хоча братські бібліотеки й при церквах та при манастирях, але-ж вони

обслуговують не тільки князів, феодалів, митрополітів, а й звичайних городян; їх можна прирівняти до університетських бібліотек Заходу й одночасно до бібліотек доби Реформації в Німеччині.

—

Іван Вишенський, чернець з Атону, боровся за православіє школою й книжкою. Але він боявся Аристотеля, Платона, західньої спокуси. Петро Могила (1633—1647) инакше развязав питання. У Київській Академії, яка в XVII столітті стає осередком освіти, згромаджуються книжки Заходу. Середньовічна латина стала мовою навчання; цією мовою викладаються всі науки. Програм наук був той самий, що й на Заході. У Краківську Академію, у Львів, до Риму, до Лондону, в італійські університети, в Лейденський, Кенігсберзький посилаються в науку кращі учні. У XVII столітті, замість кількох міст із замками, на Україні виникають сотні міст та містечок, розвивається грошове господарство, ремества, крамоміна. XVII століття—це золотий вік культури України. Київ стає осередком української науки. Риторику, логіку, філософію вивчають у Київській Академії. Українська книжка XVII століття відзначається науковістю, талановитістю, виразністю. Багато перекладається на українську мову новель, драматичних творів, наукових книжок світського змісту. У XVI—XVII століттях на Україні сила культурних осередків—із школами, бібліотеками, друкарнями. Можна згадати хоч-би про такі: Київ, Вильна, Львів, Острог, Дермань, Чернігів, Почаїв манастир Евю, Кутеїнський манастир, Кременець, Рахманов, Новгород-Сіверський, Луцьк, Вінниця, Гойськ, Стрятин. Петро Могила, Іван Вишенський, Сакович, Косів, Земка, Лазар Баранович, Семен Полоцький, Йоаникій Галятовський, Дмитро Ростовський (Туптало),

Теофан Прокопович — все це йменння, що їх знає не сама тільки Україна, а що мали велику вагу й для Росії.

Казання, переклади святого письма, вірші, драматичне письменство, правила риторики, мовознавство, гомілетика, наукові знання, книжки взагалі пливуть із України і в Росію. Як в свій час в З. Европі, в кінці XVI в. на Волині та з початку XVII в. в Радомишлі засновано паперове виробництво, книжки друкуються на папері. За XV століття Москва з погляду письменства та книжної справи взагалі пасла задні, вона стояла багато нижче за Київ навіть XII століття. А що вже казати про XVI — XVII століття, коли Київська Академія стала осередком кращих наукових та проповідничих сил. На Україні в цей час написано багато книжок і по філософії, і по граматиці; Москва передруковувала їх і користувалась з тих правил у своєму правопису.

Вага Київської Академії, де училися, опріч українців, росіяни, серби, болгари, румуни, величезна. Московська держава посилала молодь учитися до Київа. В р. 1742-му в Академії було 1243 студенти, чи „спудеї“, як їх тоді звали.

При кінці XVI і в XVII століттях десятки тисяч книжок та підручників (гомілетики, букварі, історії), драматичних творів було видрукувано друкарнями України; ці книжки поповнили українські бібліотеки й поширились по всіх слов'янських землях. По бібліотеках Росії (бібліотеках царів, патріярхів, епіскопів, багатих письменних людей) у XVII столітті знаходимо багато книжок того часу.

———

Потрапляють книжки й на Запоріжжя. Говорити про бібліотеки, звісно, не доводиться. Козаки-запорожці жили по куренях, робили наскоки на Туреччину, а на зиму поверталися на Україну. По укр.

містах вони знаходили церковні книжки, віддавали дітей в науку (в бурсу), мали звязок з братствами. На чолі запорізького війська були такі люди, як, наприклад, Петро Сагайдачний, що скінчив Острозьку школу. Ще за життя Сагайдачного низове військо було записано до Київського церк. братства. Отже проводирі цього війська підлягали, певна річ, книжному впливові. Козаки, яких записували до реєстру, теж мали стосунки з друкарями, з навчителями братств, з духівництвом, та користувались книжками з манаст. бібліотек.

Бібліотека братств у XVII столітті стає фактично громадською бібліотекою; тут читають книжки діти і купецтва, і міщан, і панів, і духівництва та видатніших козачих сотників.

Історія бібліотек на Україні, як бачимо, трохи своєрідна. Те, що в Західній Европі завдячує реформації, на Україні сполучено з боротьбою за незалежність, сполучено з національним питанням. Підвалиною за-для творення бібліотек і в Західній Европі й на Україні було, звісно, бажання особи стати вільною. Міському світові властивий індивідуалізм, а кріпацтво польської шляхти в'язало особу. Але в Західній Европі провадилася боротьба з релігією, з церквою в ім'я науки, а на Україні боротьба відбувалася під прапором оборони православія, тут церковні книжки займають чільне місце; на Україні допитливі розуми прагнуть наукової книжки, але натуральне господарство, відсталі форми господарства не мають великої потреби в науковій книжці. Міщанин, міський крамар, розвиток мануфактур по містах і первісне господарство по селах та на Запоріжжі перепліталися та творили рябувату картину в бібліотечній справі. Бібліотекою керує манастир, а користується нею досить широке коло читальників аж

до міщан та видніших козаків. Поміж „хлопською“ людністю, поміж селянами обертаються книжки і святого письма, і церковні вірші, і п'єси.

——

В другій половині XVII століття, по смерті Б. Хмельницького та по умові з Московським царством, за доби так званої „руїни“ відбувається безперервна боротьба; Україну шматують на дві частині Москва та Польща. Встряє у боротьбу й Туреччина. Країна обернулася в пустелю, хліборобство занепало, настала моровиця, голод. Та треба щоб на деякий час запанував спокій, і господарство знову відживало, знову нав'язувались торговельні стосунки й життя у всіх його виявах починало буяти. Диякон Павел Алепський, що подорожував з антіохійським патріярхом Макарієм, у залишених записках (1654 р.) пише, що „після звільнення люди віддалися ще з більшим захопленням науці, читанню та церковним співам“. Лівобережжя стає осередком духовного життя, через те, що правобережна людність сунула на лівий беріг. Церковні братства, звичайно з книгозбірнями, засновуються не тільки по містах, але й по селах. Ремісничі цехи, селянські братства мають на меті релігійно-моральні завдання. Але вища освіта занепадала: київська академія і чернігівські латинські школи не мали засобів за-для свого розвитку. Одначе, за російського імператора Петра торговельний капітал і на Україні починав виявляти свій вплив. Збільшення людности та безпечности в XVIII столітті піднесли торгівлю. Стародуб, Кролевець, Ніжин поробилися торговими осередками. Грунти за гетьманування Мазепи захоплює визначна козацька старшина. Мазепа дбає про поширення освічености та культури: міцнішали манастирі та инші духовні установи; козацька старшина виряджала дітей

своїх вчитися за кордон; засновуються друкарні. Підноситься значіння Київської Академії. Книжок стає більше. Бібліотек манастирських та й приватних теж. Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Дмитро Ростовський, Теофан Прокопович — відомі вчені того часу—мають книгозбірні, впливають і на Росію.

Відкривши шлях до Балтійського моря, Петро Великий незабаром руйнує торгівлю та промисловість України, накеровує старі шляхи торгівлі до південних балтійських портів, у Силезію, до Архангельська, Петербургу. Беручи до себе на службу студентів Київської, Харківської, Чернігівської та Переяславської семінарій, українські книжки, учителів, то-що, Петро Великий разом з тим починає гнобити Україну. Починається гоніння на українські книжки, ті самі книжки, що ще недавно поширювались і в Росії. Патріярх Йоаким у XVII столітті засновує цензуру. Петро I збільшує її, заборонивши ченцям писати по своїх келіях та наказавши Київо-Печерській та Чернігівській друкарням ніяких книжок, опріче старих церковних видань, не друкувати *).

Синод забороняв друкувати українцям букварі й наказав одбирати навіть старі. Українське слово заборонялося, відбиралися старі українські книжки й замість них видавалися російською мовою. Через це у XVIII столітті маємо мало друкованих праць. Київо-Печерська Лавра мусіла була друкувати самі російські книжки; дуже багато друкарень на Україні позачинялося. Дуже багато бібліотек загинуло та перевозилося до Росії.

Довершила руйнування України Катерина II, обернувши в році 1763 українське селянство у крі-

*) Див. Огієнко, проф. Історія укр. друкарства, т. I Л. 1925.

паків, а козацьку старшину в р. 1785-му було обернуто у дворян. Школи, братства з бібліотеками нищилися; малося повідчиняти університети в Переяславі, Києві, Чернігові, але дозволу на це не було дано, хоча наукова праця по цих містах тяглася й далі.

——

За Петра заводиться в Росії гражданка і друкуються **світські** книжки: геометрія, історія то-що. Викладається світська наука — астрономія, математика, географія, поезія, елоквенція, ораторська штука. По російських бібліотеках ще в XVII столітті були каталоги. Книжки роздавалися додому або цілими партіями переходили із манастиря до манастиря. По бібліотеках Василя Івановича, царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, царя Федора, опріче духовних книжок, було багато й книжок світських. У патріярхів Філарета, Нікона, у Максима грека, у Сильвестра Медведева були великі бібліотеки. В українців, що були на службі в Москві — Дмитра Ростовського (Туптала), Симеона Полоцького, Теофана Прокоповича — так само. З початком реформ Петра настає доба бібліотек із книжками світськими. У першій чверті XVIII століття перша російська бібліотека була при Академії Наук нового типу. Петро посилав по книжки за кордон. Дуже хороша бібліотека була у Теофана Прокоповича; бібліотека цього видатного українського вченого була осередком за-для всіх учених того часу в Росії. В р. 1728-му засновується в Петербурзі публічна бібліотека. В р. 1727-му Купріянов проєктував одкрити у Москві публічну бібліотеку. На протязі всього XVIII століття провадиться збирання бібліотек приватними особами. Катерина II однією рукою закріпачує Росію, а другою збирає бібліотеки, купує книжки за кордоном. Року 1783-го Рамбах у Москві відчиняє першу бібліотеку за-для читання. Панство-дворянство посідало добрі біблі-

отеки, а напівфеодальна Росія та Україна позбулися й тих манастирських та братських бібліотек, що мали. Відплив учених людей до Петербургу та Москви, що чули там за-для себе добру поживу, спустошив книгозбірні України.

Число приватних дворянських бібліотек під кінець XVIII століття так збільшилося й вони були такі багаті, що дивували навіть чужоземців. Найбільш відомі бібліотеки графа Бутурліна, Розумовських, Головіна, Демідова, Мусіна-Пушкіна, то-що. Новгородський намісник Сіверс клопочеться про відкриття публічних бібліотек у Пскові, Твері та Новгороді. Першу бібліотеку на провінції відкрито року 1778-го в Тулі. В р. 1766-му надумали відкрити у Петербурзі публічну бібліотеку. Під кінець царювання Катерини, з захоплених книжок польського графа Залуського, закладено „Императорскую публичную библиотеку", а впорядкували її тільки в 1814 році, коли Росія твердо стала на шлях промислового розвитку.

XIX століття — це доба зародку промисловости в Росії. Дворянськими бібліотеками країна не могла, звісно, задовольнитися. Наполеонівські війни сприяли ростові самосвідомости; славнозвісна блокада викликала розвиток мануфактур та фабрик; кріпацтво гнітило кращих людей Росії, які бачили, що вона стала на шлях загально-европейського розвитку. В р. 1826 Румянцев заповідав державі збірку рукописів, і р. 1831-го в Петербурзі відкрито було Румянцевський музей, який пізніше (р. 1861) перенесли до Москви. В 1830 році президент „Вольно-Экономического Общества" граф Мордвінов порушує питання про потребу відкриття публічних бібліотек по всіх містах Росії. Вони повинні були, як казав Мордвінов, допомагати розвиткові промисловости. Комітет із губернатора, губерського маршалка та кураторів опікувався такими бібліотеками. В р. 1835 їх налічувалось

20, а в рр. 1857-му — 49, але бібліотеки ці були тільки на папері і деякі й цілком не відкривалися, бо-ж після того, як скинули Наполеона та стали довозити до Росії крам з-за кордону, Росія й Україна знову обернулися мало не на виключно хліборобські країни з невільничою працею кріпаків. Росія та Україна постачали хліб за кордон, а в розвиткові промисловости почався застій, що тягся до 40—50 років *).

——

Духівництво на Україні російські царі замінили вірними собі слугами; ґрунти в р. 1786 цариця пограбувала та роздарувала своїм коханцям; університетів не дозволено, а братські книгозбірні розвіяно. Але українська культура не вмерла. Кінець XVII та початок XIX століть вславився „Енеїдою“ Котляревського. Нова українська література набирається сили. В р. 1804-му відкрито Харківський університет. Коло університету склався гурток людей, що хотіли працювати за-для України. Видаються альманахи та українські збірники, з'являються вчені, що праці свої присвячують Україні. Українською мовою пишуть Гулак-Артемовський та Квітка-Основ'яненко.

В р. 1834-му відкривається Київський університет, навкруги його теж гуртуються українські сили та видаються книжки. В р. 1846-му у Київі Шевченко, Куліш, Костомаров організують Кирило-Методіївське братство. Вони ніби бажають відродити старі братства та відбудувати знову вільну Україну. Революційні ідеї, занесені з Заходу, теж відограли велику ролю. Одначе, року 1847-го членів братства похватали та позасилали. В 60-их роках з метою зробити зростаючі громадські сили нешкідливими, уряд дбає про відкриття своїх бібліотек. Це йде

*) Див. статтю К. Д. Дерунова „По истории общественных библиотек“ в ж. „Библиографич. Известия“. М. 1919 г.

поруч із розвитком громадсько-бібліотечної філантропії, що охоплює Росію й Україну. Ціла низка міст укривається громадськими бібліотеками, що їх засновують гуртки інтелігенції. На Україні відомий гурток Алчевської в Харкові, що багато зробив доброго за-для освіти. Рівнобіжно в р. 1860-му міністерство дозволило засновувати бібліотеки при так званих „уездных“ школах за-для загального користування, але з того нічого не вийшло, бо тими бібліотеками людність не користувалась. В р. 1867-му відкрито виленську публічну бібліотеку; в р. 1865-му міністерство затвердило статути публічних бібліотек у Київі, Житомирі та Кам'янці Подільському. Читальниками по цих бібліотеках були сами за себе урядовці та службовці. Казенні бібліотеки не прищеплювались. Через це громадська думка висовує у письменстві 60-х років питання про народню бібліотеку *). Земства взяли на себе клопіт заводити такі бібліотеки як доповнення до народніх шкіл. За-для промислової-ж буржуазії, службовців та урядовців земства та міста відчиняли по містах публічні бібліотеки, що так не поталанило з ними урядові, але тепер, завдяки самодіяльности службовців, бібліотеки ці стали на тверді ноги. Користування цими бібліотеками було здебільшого за платню.

Коли Ґенназі нараховує в р. 1864-му 280 „офіційних“ бібліотек, із яких публічних було 92, корпоративних 94, манастирських 18, приватних 32 та книготорговельних 44, то в рр. 1850—1875 відкрито публічних, що функціонували, 40. В рр. 1875—1900—130; в 1900 — 1909 — 149. На 1909 р. нараховувалося 635 публічних бібліотек. Із бібліотек треба відзначити

*) За кращий нарис з історії бібліотек у Росії ми вважаємо нарис В. Чарнолуського в „Энцик. Словар-і“ Ґраната, т. V.

діяльність Харківської публічної бібліотеки, що відкрито її було в р. 1886-му.

Шкільні народні бібліотеки розвиваються жвавіше, ніж бібліотеки міські публічні. З 70-х років багато земств призначали великі суми грошей на їх розвиток (Херсонське, Бердянське). Бібліотеками користуються не тільки учні, але й батьки їхні та місцева людність взагалі. Коли рівень письменности підвищувався, тоді шкільні бібліотеки переставали задовольняти людність і виникала потреба самостійного існування бібліотек. Перші самостійні народні бібліотеки повстали в 80-х роках, а в 90-х роках вони досягли значного розвитку. Петербурзький Комітет Грамотности, Московський Комітет Грамотности, Харківське Товариство Грамотности (з 1869 р.), Київське Товариство Грамотности (з 1382 р.) збирають пожертви та заводять цілу мережу бібліотек.

Вятські губерніяльні земські збори призначили гроші на відкриття 3000 п'ятирублевих бібліотечок в губерні. По містах з 80-х років так само відкриваються бібліотечки (Томськ 1884 р. Москва, СПБ., Одеса, то-що). Уряд не від того, щоб виявити власну ініціятиву та позаводити монархічні бібліотеки при чайних народньої тверезости.

Поруч філантропічних земсько-міських та державних бібліотек з 80-х років виникають революційні, робітничі бібліотечки. Гуртки серед робітників, школи для дорослих, марксівські бібліотечки в 90-х роках зростають і міцнішають.

Зріст числа народніх бібліотек звернув увагу уряду. 15-го травня р. 1890 міністерство внутрішніх справ видає правила за-для безплатних народніх читалень та про порядок догляду за ними. Ці правила вимагали дозволу губернатора, по згоді з куратором округи та місцевим архієреєм, на відкриття народніх бібліотек. До бібліотек та читалень допу-

скалися книжки тільки ухвалені. Існував каталог ухвалених до вжитку книжок. До народніх бібліотек та читалень допущено було не більше як 10% загального числа книжок, що ними комплектувалися публічні бібліотеки. До того ще було наказано: „уникати однобічного добору книжок з певної царини знання на шкоду книжок релігійно-морального, патріотичного і взагалі навчального змісту“.

Торговельний капітал у Росії боровся з промисловим капіталом, він всіляко намагався збільшити своє панування й по скасуванні кріпацтва. До самого 1917 року провадилася ця боротьба. Поповнення бібліотек книжками релігійного та патріотично-монархічного змісту починало збільшуватись (з 1890 року) в міру того, як торговельний капітал опановував нові позиції, і зменшувалось поповнення такими книжками тоді, коли гору брала буржуазія. На Україні справа ускладнялася через колоніяльну політику капіталу. На Україні з р. 1863, після польського повстання, почалися знову жорстокі утиски української мови та книжок. Закон 1876 року забороняє видавати всякі оригінальні й перекладні твори. По бібліотеках України доводиться боротися ще й за українську книжку. З великими труднощами зростає українська періодична преса тільки в Австрійській Україні — Галичині.

Заслуги українські бібліотеки мають проте великі. Харківська діячка Алчевська уперше поставила питання про книжки за-для народніх бібліотек та всупереч Л. Толстому та поширеному в Росії погляду довела власним досвідом та спробами, що народ чудесно розуміє високо-художні твори, а не тільки такі книжки, що вульгаризують і мистецтво і науку. Гурток Алчевської видав низку хрестоматій, народню енциклопедію, книжку для дорослих і своєю працею сильно впливав на бібліотеки та на школи за-для дорослих у Росії. Знову помічається зріст

української самостійної думки і в літературі, і в науці, і в педагогіці.

Перша російська революція (1905 р.) сприяла розвиткові спеціяльно робітничих і професійних бібліотек, кооперативних бібліотек. Зріст промислового капіталу, поява капіталу фінансового примушують поспішати з організацією бібліотек та читалень при них. Відкинувши кустарництво та власні вигадки, Росія починає наслідувати Америку в бібліотечній справі. Поширюється бібліотечна техніка американських бібліотек; Л. Б. Хавкина, Б. Боднарський, А. Покровський і ціла низка инших бібліотечних робітників намагаються підняти бібліотечну справу в країні. Розвиваються спеціяльні бібліотечні товариства, відбуваються наради і навіть з'їзд бібліотекарів (1911 р.). Павленков, Макушин, Харківське Товариство Грамотности допомагають бібліотечній справі. Філантропія йде у згоді з працею земств, міст, кооперативів, профспілок. Цікава праця Харківського Товариства Грамотности:

На 1/I 1898 р. воно мало 102 народні бібліотеки
(4—в Харкові і 98 по селах)
„ 1/I 1907 „ „ „ 427 сільських бібліотек

На рік 1903-й кількість народніх бібліотек у Росії доходить до 10.000. В 1910 р. — до 12.500. Більшість бібліотек все ще містилося при школах. Тільки з 1912 року, після тяжких правил міністерства народньої освіти, що поставили бібліотеки знову під наказ 15 травня р. 1890, земство дбає про те, щоб побудувати під бібліотеки окремі приміщення. Кількість бібліотек трохи зменшилася, але зате вони містилися в осібному приміщенні й догляд за ними інспекторів та директорів народніх шкіл на них не поширювався в такій великій мірі, як раніш.

Опріч бібліотек, з року 1912-го покладено початок організації хатів-читалень, куди виписувало земство газети та деякі журнали. Бібліотекарем сільської бібліотеки був звичайно вчитель; бібліотекарем волосної бібліотеки (районної) окремий позашкільник; хату-читальню припоручали якомусь селянинові, селянин таки-ж віддавав під хату-читальню свою хату.

Земська та городська бібліотеки йшли второваним уже шляхом усіх народніх бібліотек Західньої Европи та Америки, що відкривала там буржуазія. Опріче початків знання, виробу куцої свідомости, ці бібліотеки давати не могли і не повинні були давати. Справа стояла, не зважаючи на наслідування Америки, кепсько; живої праці в бібліотеці не було помітно, захоплювались більше технікою, каталогізацією, залишаючи людності самій дошукуватися тієї чи иншої книжки. Н. А. Рубакін, Ан-ський, Пругавін пробували були поставити питання про керування читанням, про наукове бібліотекознавство, про творчу працю бібліотекаря взагалі, але бібліотекарі не мали можливости використати ці важні вказівки через брак відповідних стимулів в країні. Абстрактна формуловка багатьох бібліотечних законів, що вчинив Рубакін, так само не допомогла зближенню бібліотекаря з читальником.

Инакше справа стояла та провадилася праця по робітничих гуртках, по профспілках, а на Україні — ще й по „Просвітах". Запозичені з Галичини— просвітні товариства „Просвіти" ставили своїм завданням видання популярних книжок, відкриття селянських бібліотек та читалень, споживчих товариств, драматичних гуртків, театрів, то-що. На Україні під впливом галицького просвітянського руху поширюються після революції 1905 р. „Просвіти". Ще з 90-х років були певні передумови тому: утворюється

український народній театр; українські діячі Грушевський М., Антонович В., письменники Грінченко Б., Коцюбинський М. і ціла низка инших розвивають велике видавництво українських книжок. Вивчається українська археологія, історія, мова, історія письменства. Красне письменство поширюється, книжок намножується. Бібліотечки „Просвіт“ притягають багато читальників-українців і провадять велику виховальну працю. Революція 1917 року звільнила Україну від царського монархічного гніту й виявила величезні можливості в справі національного відродження. Бібліотеки України в звязку з новими умовинами життя та в нових, звісно, формах праці мають виконати величезну працю.

——

Отже, на підставі викладеного раніш можна в деякій мірі накреслити, чим відрізняються завдання соціялістичної бібліотеки від бібліотек буржуазних.

1. Бібліотека має справляти службу не на користь гнобителів, а на користь всього суспільства. Будуть використанні не тільки методи (приваблювання читальників та праця з ними) американських та німецьких бібліотек, але й методи партійної практики та побуту робітничих мас.

2. Добором книжок, що не мають елементів метафізики, авторитарности, вульгаризації знання; розумним використанням раніш нагромадженого наукового досвіду; вивченням суспільнознавства та краєзнавства; відповідними порадами книжок читальникові; об'єднанням читальників у бібліотечні гуртки, літературними судами, бібліографічними вечорами бібліотека покликана, щоб об'єднувати читальників, розвивати в них науковий світогляд, діялектичне мишлення, спільність інтересів, легкість підходу до людей, товариські відносини, уміти колективно дума-

ти, працювати та віддавати свою думку иншим (а не замикатися у спеціялізацію, щоб потім на книжках будувати свій тільки добробут у безупинній конкуренції, як це було за капіталізму в буржуазній бібліотеці).

3. Соціялістична бібліотека буде дбати про те, щоб зберегти сили й час читальників, вивчаючи психологію читальників та переводячи працю бібліотеки на методи наукової організації праці.

4. Важно навчити читати з користю, навчити читальника вибирати потрібний матеріял, ставити авторові запитання, змагатися, перевіряти його вказівки, пристосовувати його книжку до даних умовин, до життя нашої країни.

Нова бібліотека перегляне класифікацію книжок, каталоги, списки, всю працю. Бібліотека повинна стати тією станцією життя, яка згромаджує енергію люду, трансформує, накеровує на громадсько-важливе, а не на індивідуальний успіх і не на успіх якоїсь одної класи.

Подібно до електричних проводів, що не дають енергії розсіватися по дурному, бібліотека допомагає найбільш організованому виявленню та участі людини в житті, знання своєї країни, її продукційних сил, виробництва, людини, допомагає творчості людини в житті, ретельно зберігаючи сили кожного члена суспільства.

5. Книжка, як ми бачили, знаряддя не тільки особистої, ба й громадсько-планової праці.

Перебудова життя, виконування загальнодержавних завдань, виявлення ініціятиви мас, творчість — ось завдання бібліотеки.

Коротенько: завданням соціялістичної бібліотеки буде не тільки вироблення світогляду, але й організаційна участь читальників у громадському

житті держави. Бібліотека — найважливіше знаряддя трудящих мас, лабораторія їхня.

Тут педагогічність її непомітно переходить у звичайну конче потрібну життьову працю — працю за-для загального добра, а не за-для виховання особи читальника. Де кінчиться „книжка“, а де починається життя, в соціялістичній бібліотеці, завдяки громадській праці читальників, виявити буде тяжко.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.

Зміст:

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА.

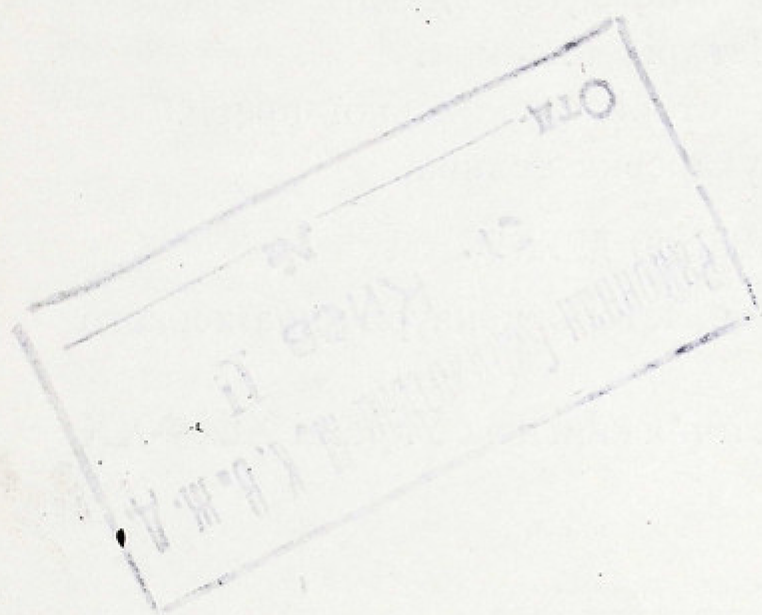
1. О. Маслова. Рукописна книга. Ц. 85 коп.
2. П. Попов. Друкарство, його початок і поширення в Европі (XV—XVI вв.) Ц. 50 коп.
3. Д. Балика. Бібліотека в минулому.

ДРУКУЮТЬСЯ:

4. С. Маслов. Історія книги на Україні XVI—XVIII століттів.
5. М. Макаренко. Мистецтво книги.
6. Ю. Меженко. Історія письмен.
7. В. Ігнатієнко. Історія української преси.
8. Є. Рихлик. Друкарська техніка.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

9. В. Міяковський. Історія цензури українського друку.
10. Ю. Меженко. Історія книги на Україні XIX—XX століттів.

Ціна 80 коп.

№ 1969

